

tematizovaná teorie – teď už ne poznání, ale poznávání. Všechno si tehdy začalo říkat „kognitivní“: etablovala se *kognitivní psychologie*, která zkoumala *kognitivní styly*, vznikla třeba *kognitivní geografie* a kyberneticky pojatá *kognitivní věda*.

Jistou komplikací hrozil myšlenkový pohyb ve filozofii dějin, zejména když se koncept dějinnosti začal aplikovat na metamorfózy samotného rozumu. Koncept inteligence byl transkulturní psychologií odhalen jako manipulativní trik bílé rasy (podobně jako třetí svět odmítl výzvy bohatého prvního světa k dobrovolnému omezení energetické spotřeby). I apriori se ukazovalo být dějinné. Několik novokantovskými orientovaných historiků idejí už delší dobu kroužilo kolem megaabstrakcí jako *symbolické formy*, *epistémy* nebo *paradigmata*. Na chvíli se mohlo zdát, že se dějiny podaří zkrátit do nějaké inteligentnější verze hegelianské triády (jako třeba tři vlny manželů Tofflerových). I za typologiemi *diskurzu* se však vbrzku našly jejich skryté motivy (tak jako antipsychiatrii prohlásili „šilenství“ za pouhou nálepku a rodinu, školu nebo psychiatrickou léčebnu jako ty, kdo ji nalepují). *Radikální otevřenost* dějin se náhle rozevřela přímo obscénně a s eschatologickým vzrušením očekávané *nové paradigma* se ukázalo být bludištěm disparátních antiparadigmat a mikroparadigmat.

Teorie poznání mezitím zapoměla na svůj klasický název „noetika“, rány z mučiren marxistické gnozeologie se jí začínaly hojit a snažila se obstát coby pragmaticky, prakticky nebo tělesně zakotvená *epistemologie*. Co ji definitivně zahubilo, to nebylo tolik proklínané obklíčení relativistů a dekonstruktivistů, kteří ji jenom kultivovali, ale vpád života, jenž svou agresivitou málem zničil i sebe sama. Holokaust, atomová puma, globální ekologická krize a poté internet postupně činily stále aktuálnějšími cosi pro Vědce ještě mnohem pohoršlivějšího než do Vědy šťourající filozofování: původně náboženské, teď obecně existenciální koncepty *svědectví* a *obratu*. Poznání jako soubor bezesporných a/nebo s realitou korespondujících výroků nebo jako hluboké mlčení duchovního vůdce, to vše ještě nepřekračovalo rámec antické optiky, která se nechtěla špinit každodenností, tabuizovala hmat, aby posvětila nezáúčastněný zrak, a hledala cosi „za“ mrzkou skutečností. Nyní se ale poznání začalo jevit nikoli jako nejvyšší cíl, ale jako dílčí a nijak zvlášť vznešený mezikrok, po kterém by měl následovat daleko závažnější zodpovědný čin, jehož smysl nicméně zůstává nadále (a navždy) otevřený dalším překvapivým odhalením. Rozhodujícím článkem hermeneutického kruhu se tedy stalo *jednání*.

Ale jaké: sice začarované v jazyku, ale zároveň právě jazykem agující, *utělené*, a tedy rozevírající *circulus vitiosus* jazyka tím, jak se konfrontuje s nonverbálními kódy a předmětným kontextem, nespoutané lineární kauzalitou, nýbrž *anticipativní* a především *dialogické*, tedy neustále se obnovující tím, jak je modelováno *měkkou hrou* mezi *Já a Ty*.

Kdo v tomto radikálně změněném světě nadále usiluje o poznání pro poznání, podobá se žáčku, který za nejvyšší cennost považuje vysvědčení se „samými“. Zamlčené předpoklady všeho druhu – *tacit knowledge*, *protipříklady*, *témata*, fenomenologické *implicitní horizonty*, lingvistické *presupozice* nebo *hlubinné struktury*, *topoi*, *dekonstrukce*, *demytizace* a *remytizace*, *nečitelnost* a *čtení šifer* – to jsou kalné vody, ve kterých se loví jediné ryby, jež za to ještě stojí.

Není to ale jen nějaký sebezapomínavý únik vpřed. Na nevyvýšený trůn usedá třetí článek Eliotovy trichotomie informace – poznání – moudrost, zraku (optice) předchází hmat (*haptika*), dospělí se občerstvují tančivou *hravostí* dětí, ekologové se zhlížíjí v *buddhistické ekonomice* a ženy se rozpomínají na *předpatriarchální společnosti*.

Po čistotě poznání absolutních, neměnných a v sobě a pro sebe tkvících entit už svět pulzující *participací* ani nevzdechne. Změnil se totiž i bůh: je procesuální, více ženský a dětský než mužský a stařecký, takřka bezmocný a ústy trpících nás vyzývá ke spoluúčasti na této i pro něj předem nevyhrané hře.

Komu to pohoršuje oko, nechť si ho vyloupne.

Nechť přitom nicméně nezapomene, že oko se během předsmrtného vzepětí teorie poznání vrátila aktivnost, inteligence, tvořivost, pohybující se tělo a napojení na řeč a společenství.

Post scriptum. Pod parte teorie poznání najdeme dlouhou řadu jmen nejiskřivějších duchů 20. století, kteří jí – jejími nástroji a v její prospěch – pomáhali do hrobu: například za hru Buytendijk, Fink, Granet, Huizinga, za tělo Grebeníková, za prostor Hall, za čas Heidegger, za mýtus Cassirer, Cazeneuve, Frejdenbergová, Meletinskij, Turner, za jazyk Hjelmslev, Mauthner, Wittgenstein, za dialog Bachtin, Buber, za znak Barthes, Eco, Ivanov, Lotman, Morris, Uspenskij, za výtvarné umění Bialostocki, Gombrich, Panofsky, Sypher, za divadlo Braun, Grotowski, Savarese, za příběh Greimas, Propp, Stanzel, za čtení Hart Nibbrig, Stierle, za metaforu Blumenberg, za hospodářství Hendersonová, za dítě Bruner, Piaget, za rodinu Cooper, Langmeier, Matějček, za zdraví (Victor) von Weizsaecker, za duševní nemoc Laing, Scheff, Szasz, Watzlawick, za sen Binswanger, Foucault, za venkov Berry, Bláha, za město Jacobsová, Mumford, Pirenne, Slavík, za instituci Goffman, Illich, Kabele, za média McLuhan, Turkleová, za ideologii Mannheim, za dějiny Arendtová, Patočka, Vašíček, za budoucnost (Robert) Jungk, Kahn, Naisbitt, za život Jacob, Lovelock, Prigogine, Selye, za systémy Bateson, von Bertalanffy, Laszlo, Maruyama, za vědu Feyerabend, Holton, Kuhn, Lakatos, Popper, Radnitzky, za číslo Goedel, Thom, za boha Boff, Bultmann, Cox, Dibelius, Drewermann, Kueng, MacFagueová... Paradoxem je, že ti všichni (a nespočet dalších: vypsal jsem jen ty, s nimiž jsem měl tu čest se alespoň trochu seznámit) teorii poznání ozdravovali a zživotožňovali s takovým úspěchem, až ji přivedli do hrobu, neboť ji zbavili toho, na čem si nejvíc zakládala: čistoty, samoučelnosti a pýchy.

Za všechny pozůstalé, jimž se ulevilo,

Bohuslav Blažek

Děkuji T. Boňkovi, E. Gálovi, J. Gogolovi, Z. Konopáskovi, I. Štampachovi, Z. Vašíčkovi a M. Vojtěchovskému za vysoce inspirativní projevy nesouhlasu.

Milan Tuček a kol.: *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*
 Praha, Sociologické nakladatelství 2003,
 428 s.

Mirosława Marody (ed.): *Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku*

Warszawa, Wydawnictwo naukowe
 „Scholar” 2002, 488 s.

Zdá se, jakoby podobná témata vyžadovala podobné rozměry a snad i podobnou kompoziční skladbu.. Mám před sebou dvě knihy rozsahem (428 versus 484 stran), tvarem i vahou téměř identické – knihu, která vypovídá o *české společnosti* a jejích proměnách v posledních letech na bázi metodologie, kterou připravil, modifikoval a specifikoval tým vedený Milanem Tučkem a Pavlem Machoninem (nesporným autorem teoretického rámce celé rozsáhlé studie), a knihu, kterou připravila významná *polská socioložka*, spíše však sociální psycholožka Mirosława Marody s kolektivem autorů, jejichž věkové i formální zařazení se pohybuje od „adjunkta” po světově proslulého profesora – *Dimenze sociálního života* – s podtitulem *Polsko na přelomu 20. a 21. století*. Porovnání těchto dvou knih rozhodně není nahodilé: zabývají se tímtež ústředním problémem, jímž je „proměna společnosti státního socialismu ve společnost demokratickou a tržně ekonomickou” (česká verze) nebo jinými slovy – „cesta od reálného socialismu k reálné demokracii” (polská verze), v zásadě kladou tytéž otázky a současně nabízejí (prostým faktem své existence) možnost srovnání dvou v mnoha ohledech odlišných, z odlišných zdrojů čerpajících a k poněkud odlišným závěrům dospívajících přístupů. Chci tímto srovnáním – a to není nepodstatné – navázat na dobrou tradici, kdy česká sociologie brala polskou sociologii nejen na vědomí, ale kdy se jí inspirovala a učila se od ní. Dnes už „zprostředkovatelská” role polské sociologie vymizela, integrace české sociologie do evropského kontextu se stala (zčásti) samozřejmostí a česká „emancipovaná” sociologická věda se

vydala na vlastní cestu – navazující (a ani to není nepodstatné) na vlastní tradici studia sociální stratifikace z let šedesátých.

Pokusím se o *srovnání*, nikoliv hodnocení – hodnotící soudy jsou sice v těchto kontextech přípustné, ale byly by myslím nekořektní: práce se přece jen v mnoha podstatných ohledech odlišují a právě tato *odlišnost*, která činí srovnání zajímavým a podnětným, hodnocení téměř vylučuje. Několik základních závěrů však lze učinit bez obav z podstatného zkreslení.

Především tedy – tým Milan Tuček a kol. (Jan Červenka, Jana Duffková, Tomáš Kostelecký, Pavel Kuchař, Věra Kuchařová, Pavel Machonin, Karel Müller, Jiří Šafr) pracuje s *kontinuální řadou dat*, kterou systematicky porovnává, málokdy vystupuje z jejich rámce a dosahuje tak efektu zcela ojedinělého v celém kontextu středo- a východoevropské sociologie: může kvalifikovaně porovnat „objektivní, tvrdá data” bez porušení přísných principů komparability. Máme tedy před sebou nikoliv ojedinělý a v podstatě nahodilý – tak už to bývá – artefakt, ale dlouhodobou a doslova mravenčí práci, jejíž výsledek opravňuje ke generalizacím empiricky dostatečně zdůvodněným.

Skutečnost, že tým pracuje se soubory srovnatelných dat (1984, 1992 a 1999, někdy zpětně až k roku 1967, a navíc s daty zahraničních výzkumů, např. s výzkumnými daty výzkumů řízených J. Treimanem aj. Szélenyim) jej na jedné straně vybavuje přiměřeným sebevědomím (i pokud jde o možnosti mezinárodních srovnání) a dovoluje i formulační suverenitu, na druhé straně (nejmň ve srovnání s polským textem) jej tématicky omezuje.

Centrální téma je jednoznačné a pojmově sice diferencovaně uchopitelné, nicméně jasné – je jím *sociální nerovnost* ve všech svých sociálně relevantních projevech (včetně „prožívání” sociální degradace či mobilitního sestupu). Autoři text strukturují v podstatě tak, jak jsme již přivykli (díky vlastní tradici v té věci): od sociodemografických faktorů a regionálních proměn postupují

k vlivu vzdělání a kvalifikace, ekonomické aktivity (či neaktivity), životního způsobu až k projevům a souvislostem životní úrovně (včetně příjmové a majetkové diferenciací). Společnost je tak „dekomponována“ – jak jinak v analytickém výzkumu ani není možné – a potom zase zpětně jakoby „složena“ (což je procedura v tomto textu ne zcela explicitně provedená: proto závěry jakoby, podtrhuji, *jakoby* z předchozích údajů nevyplývaly). Autoři navíc do svého pojetí zařazují exkurs o *sociální soudržnosti* (s. 292 a násl.) s tím, že jde o jakousi „sebekritiku autorů“ v tom, že integrační a „soudržné“ momenty podcenili, zdůrazňující elementy nerovnosti a soustřeďující svou pozornost na procesy diferenciální. Nejsm si ale vůbec jist nezbytností takové sebekritiky, protože otázka *Jak je možná společnost?* a jak se udržuje ve stavu relativní rovnováhy je přítomna ve všech sociologických koncepcích, ať konfliktualistických či konsenzuálních a konceptem *sociální soudržnosti* se po mém soudu neřeší. Tento pojem odkazuje spíše do sféry sociálních aktivit či dokonce intervencí sociálních aktérů individuálních i kolektivních než do sféry sociální teorie a výzkumu. Ostatně jak autoři sami ukazují, má nezanedbatelné ekvivalenty či alespoň asociované pojmy – konsensus, koherenci, integraci, „svornost“ apod. Nepopírám jeho možnou budoucí efektivitu, ale v daném kontextu mi znějí úvahy o „makro-sociální soudržnosti“ přece jen poněkud odtažitě a jakoby trošku artificieálně do kontextu vložené.

Co je předností díla – totiž jeho nesporná empirická sevřenost (metodologií by bylo nutno posoudit samostatně), je současně jeho omezením: nedovoluje prostě klást otázky, které jsou mimo daný rámec. Autoři jsou přirozeně nejen schopni, ale i kompetentní takové „překračující otázky“ klást, ale vnitřní disciplinovanost jim to evidentně nedovoluje. Proto ale také v celé práci chybí systematictější práce s konceptem *sociální exkluze*, který – přiznávám – se stal trošku módní zástěrkou za přece jen poněkud „fádni“, nerovnost neřku-li přímo „bídu“ (na tuto možnou

synonymitu poukazují stejně tak brněnský Marada jako moskevský Borodin). S čím se však nemohu smířit, je přece jen příliš deskriptivní pojednání fenoménu „volného času“. Je nesporné, že kniha bude užitečným průvodcem po faktografii („sociální topografii“) trávení volného času, ale nedozvíme se nic o tom, čemu se říká – ať právem či nikoliv – *postmoderní mentalita*. Jinými slovy – a možná nepřiměřeně kritickými – čtenář „odjinnud“ by nabyt pocit, že se „u nás“ nic vlastně v této oblasti nestalo, snad kromě toho, že se „struktura aktivit“ změnila a že vstupné na koncerty se zšestinasobilo... Chybí totiž celý obrovský komplex subkultury mladých, jejich specifických aktivit, které jsou bezprecedentní také tím, že výzkumníky od „objektu“ svého studia vzdalují: zde se asi nejvíce projevují limity metodologie, která je *v rámci svých vlastních mezí* (a ty jsou dostatečně široké) užitečná, funkční a validní, ale která nás zbavuje možnosti ptát se na otázky, jež jsou uchopitelné jen a jen postupy, jimž se dnes říká „kvalitativní“.

Poláci naproti tomu disponují daty, pokud s nimi ovšem vůbec pracují, jež jsou vzata z nejrůznějších pramenů různé hodnoty. Tím nechci říci, že práce je tím apriori znehodnocena, chci pouze zdůraznit, že jde o odlišný přístup a odlišný konečný efekt, který není limitován, tím méně diktován (v žádném měřítku) metodologicky. A tak v knize polských autorů najdeme texty faktograficky přetížené (třebas o kriminalitě), nedotažené (třebas o rodině) a „mimofaktografické“ (například o „kolektivních reprezentacích“). V tomto smyslu je polská práce spíše *sborníkem* (i když koncepcně vysoce kvalitně komponovaným – příkladem „nekomponovaného“ souboru textů je například *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*, editoval C. M. Hann /London and New York: Routledge 2002/. Kniha má pět částí: Postsocialismus jako předmět antropologického studia, Sociální kapitál, důvěra a legitimita, Rozměry nerovnosti /gender, třída a „underclass“/, Násilné dějiny a návrat identity, Rozpínání postsocialismu a Vývoz demokracie a globální

občanská společnost. Jednotlivé texty jsou pozoruhodné, celek je „zmatený“), zatímco česká práce je *monografií* v plném slova smyslu. Nejsem si jist, zda tento moment – při naší tradičně až přísloušné úctě před polskou sociologií – dostatečně docerňujeme: náš autorský tým prostě jde jinou, ale alespoň v tomto případě empiricky exaktnější a přesvědčivější cestou. O jejích limitech vědí autoři sami nejlépe.

Je-li tedy kniha Milana Tučka a kolektivu koncizním a strukturovaným výkladem opřeným o logiku výchozí generální hypotézy (která je vyjádřena souhrnným schématem na str. 17 a zahrnuje tři základní vzájemně vztahované dimenze – přeměny sociální struktury, individuální sociální mobilitu a kulturně civilizační předpoklady a důsledky modernizačních procesů), jejíž počátky sahají do 60. let, je kniha Miroslawy Marody sice strukturovaným, ale v podstatě ad hoc vybraným souborem různě zpracovaných témat – různě metodologicky, konceptuálně i použitou argumentační strategií. Přístup Miroslawy Marody ale není ani zdaleka „zavrženímhodný“ či snad primitivně zjednodušující; má totiž před Tučkovým et al. přístupem jednu výhodu, totiž jakousi *multidimenzionálnost*, která předpokládá reálnou vnitrovědní komunikaci a nefalšovanou interdisciplinariitu. Polská publikace se tak pohybuje v optice od klasické stratifikace (málo) až po téměř postmoderní teorie mediální reprezentace, od deskriptivních analýz kriminality po zcela volné úvahy o lidském štěstí ve zlidštěné společnosti.

A právě zde vidím přednosti polské knihy: dokládá totiž – v jednotlivostech a do jisté míry i vcelku – že polští sociologové jsou více poučení světovou sociologií, jsou – jak řečeno – kooperativnější a interdisciplinárnější. Co asi stále ještě neumíme, je propojení „teorie a empirie“, onen tolikrát proklamovaný ideál – proklamovaný nejen klasikem Mertonem, ale i normalizačním sociologem Rychtříkem. Kdo by si to propojení nepřál? Ono ale předpokládá a) soudobou teorii znát a b) nabídnout ji ve verbálně přijatelné po-

době výzkumníkům (tedy tak, aby s ní skutečně mohli pracovat). Tuček a kol. odvedli maximum možného, ale podíváme-li se třeba na brněnskou produkci (mám na mysli sborník o sociální exkluzi nebo Marešovu či Maradovu monografii) snadno zjistíme, že některá pole zůstávají nezanatá.

Před nedávnem v polském časopise *Kultura i społeczeństwo* Jarosław Kilias, dokonalý znalec „českých poměrů“, poznamenal, že jsme příliš deskriptivní, že nedokážeme překročit meze komentované reprodukce a navíc – textů ve světě nezřídka notoricky dobře známých. Připustíme, že doháníme zpoždění. Větší a reálnější problém vidím v tom, že mladá a nejmladší sociologická generace je „někde jinde“: zná totiž soudobou sociologickou teorii a pracuje s ní osobitě a svěbytně. Ale – nekomunikuje. Rozhodně s českými partnery jen s nejvyšší obezřetností.

A tak je tedy možné, že v Tučkově knize doznívá jeden model „dělání sociologie“, rozuměj – makrostrukturální sociologie, které stále ještě jde o poskytování „inspirací pro rozumná či méně rozumná řešení životních problémů celé společnosti“. Možná, že se nový, „alternativní“ model někde jinde rodí. Kniha Tučkova kolektivu nechce být jen akademickou četbou, jak výše řečeno. Ale nechce ani být „sociálním inženýrstvím“, je prostě nabídkou pro kultivovaného čtenáře, který chce „vědět více“. Ad vocem *čtenář*: vždycky jsem se trochu bál u knížek týmu Machonin-Tuček míry čtivosti takto, tj. „prestrukturované“ koncipovaných textů. Má-li sociologie dvě publika, k nimž se obrací – *veřejnost v nejširším smyslu* a *vědeckou komunitu v nejúžším smyslu*, pak se mi zdá, že kompromis se mně osobně milému týmu stále ještě nedaří – je-li totiž vůbec možný. Ponechme řešení otázky jiným, snad sociologům a filozofům vědy; v každém případě aspirace, které tým spojuje se svým obrazem české společnosti, volají po uvolněnější dikci, která – pravda – nemusí být rozvolněna do nezávazného tlachu doznívajícího pseudopostmodernismu. V této rezervovanosti – i jazykové – decentnost autorského kolektivu sdílím (ale

polská kniha je sice přetíženejší „světovou literaturou“ a přitom nezbytnou míru čtivosti zachovává také).

Zajímavá je také odlišnost závěrů, k nimž oba autorské týmy dospívají. Tučkův tým „nás“ situuje kamsi do půli cesty, jsme podle autorů „společností sice demokratickou, avšak pouze polomoderní a polobohatou, částečně třídně, částečně rovnostářsky a částečně meritokraticky strukturovanou“ (s. 404), patříme tedy mezi „polobohaté a polomoderní země“. Vývojová perspektiva je pak zakotvena v „promeritokratické orientaci, velmi blízké modernímu a lidem většinou dobře srozumitelnému pojetí sociální spravedlnosti (jako kombinace rovnosti příležitostí a přiměřené sociální solidarity) a demokracie“ (l.c.: 409).

A je to tady: základní postoj autorského týmu je nesporně radikálně *pozdě modernistický*, což je postoj legitimní a dost obecně přijímaný. Na druhé straně se nelze dost dobře zbavit dojmu, že lpění na *subjekt-objektové dialektice* je upřílišené: sociální fakta mimo vědomí neexistují, přesněji – začínají sociálně fungovat teprve tehdy, jsou-li „pronesena“ lidským vědomím – a nemusíme se hned hlásit k sociálnímu konstruktivismu. Autoři přesně vědí, kde sami realitu konstruují (jejich práce s ideálními typy je příkladná), ale zdá se mi, že jsou málo ochotni přiznat tutéž „konstruktérskou aktivitu“ na úrovni každodennosti. Proto myslím je nadbytečné se omlouvat, že jejich výzkumnými prostředky „se nelze dostat až na úroveň individuálně psychologickou“ – to ani v polském souboru není, jakkoliv je v něm sociální psychologie neskonalé více. Tyto aspirace prostě žádná „makrosociologie“ nemá a mít nemůže. Přece jen poněkud jiné téma je totiž problém „percepce“ a „vyjednávání“ sociální reality, to, čemu se dnes říká (s nepřímým odkazem na Durkheima) „sociální (či kolektivní) reprezentace“ jako základ „diskurzů“ – mediálních, politických, každodenních, v nichž se ustavuje „smysl sociálního světa“. Uvážíme-li, že dnes existuje čtyřsvazková učebnice (!) „diskurzivní analýzy“, mám pořád pocit, že jsme přece jen stále ještě značně zpždění.

Obecně ale platí myšlenka, kterou čteme v polském souboru a která pochází z pera Leszka Kołakowského – „realita každé společnosti do značné míry závisí na obsahu představ, které má sama o sobě“. O tom v polské sociologii vědí poněkud více než my – patří to k jejich tradici (editorka sborníku kdysi tématem každodenní percepce sociální reality dokonce začínala). Na druhé straně – jejich závěry jsou ostražitější, pokud se o závěrech vůbec mluvit dá. Polská kniha vyúsťuje do dvou téměř „historiozofických“ kapitol – o Polsku v globalizačním kontextu (Witold Morawski, který mluví o „globalizačně imitativním modelu“ a upozorňuje, že nastal čas „nového pohledu na Západ, tj. čas nacházení nejen jeho předností, ale i slabin“, s. 460) a o „civilizačních trendech“ (Jacek Kochanowicz, který svou kapitolu a celou knihu uzavírá textem *Nový pesimismus*). Polsko pak – shrnuto – „připomíná z mnoha hledisek středně rozvinutou zemi Třetího světa s duálními společnostmi, jejíž část žije v rytmu metropolí Západu a druhá část propadá postupné marginalizaci“ (l.c.: 481). Závěr přece jen méně útěšný než sdělení o české „polospolečnosti“.

Příkladný pokus o završení tradiční stavby – a ono o tradici v tom nejlepším smyslu, metodologickém i teoretickém, jde – syntetickým dilem, jímž je *Dynamika české společnosti* nepochybně, si zaslouží pozornost. To není floskule, to je výzva: trpí-li česká sociologie něčím ještě více, než je její zahleděnost do efemerních inovací na straně jedné a nezřídka osobně motivovanou nesnášenlivostí na straně druhé, pak je to *vzájemná nepozornost*, která je výrazem neúcty a nezdvořilosti. Mezi kdysi existující pražskou a brněnskou sociologickou školou existoval vztah, který byl více než jen prostou nevraživostí. Ale ti i oni čekali s napjatou nedočkavostí, co ti druhí napíší – a pak se do toho pustili, nezřídka prostředky málo vybíravými a málo kurtoazními. Zvláště Machoninův učitel Josef Král byl v té věci mistr nad mistry. Ale oni kritikou projevovali vzájemnou pozornost a tedy vlastně i úctu. To nej-

horší, co se může knize stát, je totiž to, že zůstane obklopena arogantně povzneseným mlčením. Upřímně si přeju, aby se to již žádnému českému sociologickému produktu, který je hoden pozornosti, byť jakkoliv kritické, již nestalo.

Miloslav Petrušek

Jaroslav Krejčí: *Postižitelné proudy dějin*
Praha, Sociologické nakladatelství 2002,
563 s.

Kniha Jaroslava Krejčího patří v české sociologické literatuře k ojedinělým a úctyhodným pokusům shrnout výsledky snahy porozumět toku světových dějin. Navíc je to kniha nesmírně intelektuálně a informačně bohatá, řekl bych, že je to vlastně několik knih. Soustředím se ve svých poznámkách pouze na její sociologické partie, které tvoří hlavní část nově napsaných textů. Dílo, které patří mezi nejrozsáhlejší publikace Sociologického nakladatelství, je totiž shrnutím řady dříve publikovaných knih autora, sevřených právě sociologickými texty do smysluplného celku.

V českém myšlení končícího 20. století to byli spíše filozofové, kdo se odvažovali globálních pohledů na světové nebo evropské dějiny, jako například Jan Patočka svými „Kacířskými eseji o filosofii dějin“ či „Evropou a dobou poevropskou“, Otakar Funda svou knihou „Znavená Evropa umírá“ nebo Břetislav Horyna svou „Ideou Evropy“. Krejčí k problému dějin, a také evropských dějin, přistupuje z jiné polohy, i když otázky, které si kladou filozofové dějin, mu nejsou cizí. Nejstručněji by se jeho dílo dalo označit jako velký český příspěvek k současné historické sociologii. Zároveň je to dílo pokoušející se nově formulovat některé principy makrosociálního myšlení v sociologii.

Myslím, že Krejčí plně přijal za své gnoseologické stanovisko svého velkého mentora Arnolda J. Toynbeeho, který tak jasně vyjádřil možnost spojení genetického a analytické-

ho myšlení: „Máme-li tedy věnovat patřičnou pozornost jak toku života, tak i pluralitě těchto tekoucích proudů, musíme se na ně po celou dobu dívat jak okem historika, tak i sociologa. Pokutou za pokus oddělit tyto dva přístupy do dvou izolovaných ‚disciplín‘ je ztráta možnosti vidět život jako celek. To platí o zkoumání lidských záležitostí na každém stupni a na každé úrovni... Nezbytnost obou přístupů je zřejmá, když se zabýváme rozvinutou společností z ekonomického hlediska. Ekonomická historie a ekonomická analýza prováděná matematicky jsou zde obě zřejmě nezbytné“ (A. J. Toynbee, 1966. *Change and Habit*, s. 88–89). Životní zkušenost Jaroslava Krejčího, který patřil mezi naše nejlepší analytické ekonomy, zejména v oboru výpočtu národního důchodu, a který zároveň patří mezi přední britské odborníky komparativního studia náboženství, ho opravňuje k tak velkoryse pojatému dílu jakým „Postižitelné proudy dějin“ nepochybně jsou. Jeho intelektuální vývoj je vlastně analogií života Maxe Webera. Vystudoval práva a pak se věnoval makroekonomii, aby se poté ve zralém věku ponořil do sociologického výkladu dějin, především na základě svého rozsáhlého studia světových náboženství a orientálních kultur. Ostatně vliv Maxe Webera, vedle Arnolda Toynbeeho a dalšího britského autora, původně z okruhu Ernesta Gellnera, tj. Michaela Manna, je nejen zřejmý, ale autorem samotným otevřeně deklarovaný. V pozadí je však také cítit vyrovnávání s Marxem – opět analogie s Maxem Weberem. Karel Marx je totiž druhým nejčastěji citovaným autorem po Arnoldu Toynbeem, třetím je Max Weber a po něm následují Samuel Huntington a Michael Mann. K poměrně často citovaným autorům patří ještě Tocqueville, Talcott Parsons, Fernand Braudel a Shmuel Eisenstadt.

Oblíbení autoři vypovídají hodně o základní gnoseologické a metodologické orientaci autora. Téma knihy samozřejmě říká, že jde o makrosociální a makrokulturní přístup, který je opřen především o komparativní metodu a o kombinaci analytického a historického přístupu. Krejčí je však, myslím, kritic-

ky jak k příliš holistickým výkladům a brání se tak rizikům historicismu, tak i k nadměrným detailům. K ústředním problémům své práce počítá vztah mezi obecným a konkrétním, mezi velkými generalizacemi a přílišným zdůrazňováním jednotlivin. To se pak projevuje mimo jiné v tom, že odmítá monistické teorie dějin, ke kterým počítá koncepci Marxovu, ale také Immanuela Wallersteina nebo Pitirima Sorokina, a současně také v nesouhlasu s radikálním pojetím Michaela Manna. Ten podle něho příliš zdůrazňoval ve výkladu dějin „patterned mess“, uspořádaný zmatek. Krejčí v této souvislosti vyslovuje své základní gnoseologické stanovisko: „Nemyslím, že by bylo možné Mannovým nebo jakýmkoli jiným přístupem prosvítit dějiny v jejich plném rozsahu. Nicméně nějaké koncepční vysvětlení v širším měřítku pokládám za proveditelné“ (s. 119). To je velice sympatické stanovisko, blízké podle mého názoru kritickému racionalismu popperovského ražení.

Krejčí se přiklání k pluralistickému výkladu proudu dějin, který je blízko stanovisku Maxe Webera. Pluralismus se projevuje prakticky ve všech částech knihy, velmi výrazně např. v závěrečné úvaze o příčinách velkých historických revolucí. Nejde však pouze o pluralismus navzájem jen volně spojených proudů změn hlavních „systémových“ složek společností. Krejčí je Weberovi – a myslím také hodně pod vlivem Toynbeeho – blízký svým důrazem na roli základního světového názoru, v podstatě náboženství, na formování postžitelných dějinných proudů. Už zde je zapotřebí poznamenat, že Krejčímu však nejde podle mého soudu o radikální sociálně-kulturní pluralismus, jako spíše o mírný pluralismus, autor na různých místech hovoří o „barvitosti světa“, avšak s důrazem na klíčovou roli základních kognitivních a etických, či širěji řečeno, světónázorových východisek. V každém případě to platí o jeho chápání základních axiomatických znaků velkých civilizací. Ty považuje autor za sociálně-kulturní konfigurace určené tím, co se v nich pokládá za pravdivé, co je žádoucí a co lze souhrnně

označit pojmem světový názor. Ten má podle něho, v souladu s názory Immanuela Kanta, tři dimenze: kognitivní, normativní a transcendentní. Ke Krejčího východiskům patří také jeho odmítnutí linearitu světových dějin, tedy odmítnutí různých forem sociologického evolucionismu. Říká explicitě: „Jednosměrný běh dějin je zřejmě iluzí. Volný skok vpřed nebo spíše na bok, provedený moderní západní civilizací, vypadá spíše jako výjimka...“ (s. 38). Autor také zdůrazňuje skutečnost, že v dějinných procesech existuje vždy směs záměrnosti a spontánnosti. Kromě toho jsou reálné historické procesy, vždy a všude, výsledkem spojování, křížení a vzájemného dotyku dvou kategorií sociálního – Krejčí zavádí pojem společnostního – uspořádání společností, tj. křížení civilizací a sociálních formací. A to jsou základní pojmy pro porozumění smyslu knihy.

Klíčovým pojmem celé knihy je pojem civilizace. Ta je někdy popisována také pojmem sociálně-kulturní konfigurace. Je to pojem vysvětlující podle Krejčího na nejvyšší, na makroskopické úrovni, uspořádání společností. Je identifikována svou ideační základnou, tj. způsobem myšlení a hierarchií hodnot. Tato „ideace“ usměrňuje sociální styl, formy společnostních vztahů a úroveň výrobního potenciálu společností. Za nejvhodnější kritérium identifikace a rozlišení soudobých světových civilizací lze považovat „široce sdílený postoj ke smyslu života a smrti“ (s. 47). Tento pojem Krejčí nechápe filosoficky nebo teologicky, nýbrž sociologicky, jako soubor základních životních postojů převládajících v jednotlivých civilizacích. Ty nazval paradigmaty lidského údělu. To je myslím jedna z nejzajímavějších částí knihy. Rozlišuje v soudobém světě čtyři paradigmata lidského údělu: 1. antropocentrické paradigma Západu, 2. islámské paradigma teocentrické, 3. buddhistické a hinduistické paradigma psychocentrické, 4. konfucianské paradigma kratocentrické, čili paradigma soustředěné na vládu. V duchu Toynbeeho Krejčí sleduje vznik, trvání a úpadek jednotlivých paradigmat. Kromě toho existovala v historii i další paradig-

mata a ta jsou v knize rovněž pojednána. Důležité jsou a byly vždy interakce mezi oblastmi světa, kde převládají a převládaly jednotlivé druhy těchto paradigmat lidského údělu. To mu je rovněž věnována velká pozornost.

O patro níže, tj. ve střední mesoskopické rovině, je další sociální kategorie. Tu označuje autor pojmem sociální formace, nebo také konfigurace ekonomicko-politická. Kniha odmítá marxovské pojetí společenských formací a příklání se k weberovské a Mannově koncepci povahy společnosti jako něčeho „nesystémového“. Odmítá také Parsonsovu koncepci sociálního systému a v podstatě souhlasí s Mannovou klasifikací čtyř zdrojů sociální moci. Jsou to zdroje ideologické, ekonomické, vojenské a politické, ale redukuje ji pak na tři okruhy, které podle něho podmiňují strukturovanost, funkčnost i konfliktnost ve společnosti. Jsou to: moc a majetek, sociální status a uplatnění kolektivní identity.

Pro posouzení knihy je rozhodující Krejčího chápání vztahu mezi civilizací a sociální formací. Autor je zcela přesvědčen o primátu toho, co označuje jako sociálně-kulturní konfiguraci, čili také o rozhodující roli ideových faktorů v dějinách. Skoro by se chtělo použít zkratkovitého vyjádření: jde tu o jakousi sofistikovanou verzi historického idealismu. Citát, kterým se snažím vystihnout jeho stanovisko, to nuancovaně, nicméně silně naznačuje: „V obdobích transformace společností soustav je to však vždy myšlenková *reorientace*, která zahajuje změnu. Ať už měla jakékoliv příčiny v „materiální“ rovině společností vztahů, v demografických, ekologických či technicko-ekonomických posunech, změny v těchto parametrech vyžadují tvůrčí odpověď, nový typ hodnocení a nový typ institucí, které dohromady dají společnosti jiný ráz“. (107) Odmítá proto také názor Daniela Bella o tom, že ideologie jsou v současné době mrtvé, a naopak zdůrazňuje konflikt myšlenek a ideologií v lidských dějinách, zejména v revolucích.

Myslím, že nejdůležitějším sdělením knihy je úvaha o vztahu mezi civilizacemi a sociálními formacemi. Civilizace jsou jedi-

nečnými kategoriemi makroskopického třídění lidstva v prostoru a čase, kdežto sociální formace, např. feudalismus, jsou konfigurace ontologicky druhové povahy. Sled civilizací, jejich pluralita a jejich prostorové rozmístění vytvářejí stěžejní osy lidských dějin. To podle Krejčího nelze říci o sociálních formacích. A tady kniha vyzývá k mnoha základním úvahám.

Důraz na jedinečnost civilizací, které jsou definovány jako kulturní konfigurace vycházející z určitého jedinečného paradigmatu lidského údělu, musí nutně vést k odmítnutí nějaké lineární a zjednodušené evolucionistické koncepce lidských dějin. To již bylo vlastně implicitně obsaženo např. v rozlišení mezi kulturou a civilizací, jak je chápal Alfred Weber. V podstatě je v pozadí myšlenka, kterou zdůrazňoval filosofický romantismus: každá kultura je jedinečná a nemá vůbec smysl srovnávat kultury mezi sebou z hlediska jejich větší nebo menší rozvinutosti. Alfred Weber také, myslím správně, zdůrazňoval, že v kultuře – a myslel tím především umělecké a literární projevy, ale také filosofii – neexistuje pokrok, ale v oblasti technologické a hospodářské lze o pokroku hovořit.

Zcela zásadní otázkou je, zda je správné ostře oddělovat civilizace v Krejčího smyslu od sociálních formací. Určité oddělování je podle mého soudu nezbytné, protože zabráňuje různým formám redukcionismu nebo koncepcím, podle kterých je jedna část společenské reality „základnou“ a druhá „nadstavbou“ apod. V tomto směru je Krejčího pluralismus velmi prospěšný a soudím, že i vystihuje povahu sociálně-kulturní skutečnosti. Ale Krejčí někdy kolísá a myslím, že pod vlivem Toynbeeho, příliš zdůrazňuje roli ideálních činitelů. Není nutno být marxistou, aby člověk vnímal působení hmotných podmínek, a to nejen ekonomických, ale také např. ekologických, na obsahy náboženství, na umění a na myšlení lidí obecně. A ovšem stejně také platí to, co Krejčí v souladu s Maxem Weberem zdůrazňuje, a to že náboženství působí na ekonomické chování. Totéž však lze říci i o působení právních řá-

dů, kognitivních stylů apod. Je také pravděpodobné, že se směr působení jednoho shluku činitelů na druhé shluky mění historicky. A to mě přivádí k další výhradě.

Jestliže chtěla být kniha přínosem historické sociologie k pochopení postžitelných proudů dějin, zejména dějin sociálních formací, měla by být více sociologická. Tím mám na mysli skutečnost, která vyplývá zejména ze spojení myšlenek Emile Durkheima s myšlenkami Maxe Webera. Hlubší vrstvou vývoje společností jsou totiž také změny forem sociální kohese, v Durkheimově terminologii sociální solidarity. Nerozumím tomu, proč autor, když byl v předmluvě tak pochválil Durkheima, nezačlenil do svých úvah Durkheimovo vývojové rozdělení společností na ty, kde převládá mechanická a nebo organická solidarita, a podobně ani Weberovo rozlišení společností podle typů racionality. Podobným směrem argumentující dílo Henryho Mainea nebo Ferdinanda Tönniese zůstalo také stranou Krejčího pozornosti.

Poslední problém, který po přečtení knihy vnímám, se týká toho, že ač jádrem knihy je úsilí odhalit „postžitelné proudy dějin“, o mechanismech sociální a kulturní změny se toho čtenář mnoho v knize nedozví. Pokud jde o poznání vnitřních proměn civilizací, autor používá pro výklad těchto změn pojmu „mutace“, „renaissance“, pro výklad změn v linii pobočné pojmu, jako je radiace, impozice, recepce. To jsou příliš obecné pojmy popisující sice formu změn, ale nedotýkající se vlastních mechanismů změn. Je to na knihu, jejímž jádrem má být vlastně změna, poněkud málo. Za nejzajímavější konstatování týkající se změny považuji Krejčího tvrzení, že sotva 10 % populace lze považovat za tvůrce – nebo přesněji za protagonisty dějin. Autor zde sleduje opět Toynbeeho důraz na to, že dějiny jsou vytvářeny dynamickými a aktivními menšinami. Nejcitelněji je deficit výkladu sociální změny patrný v krátkých partiích knihy, které se zabývají vznikem tzv. moderní Evropy. Jedno z nejdůležitějších témat soudobé historické sociologie, ale také historiografie moderní doby, zůstává v podstatě stra-

nou pozornosti. Kdybych chtěl popsat zaměření knihy a kdybych vycházel přitom především z rozsahu textu, který je explicitě věnován popisu stavu a popisu změny, dospěl bych k závěru, že toto je kniha především o stavech. Zabývá se velmi důkladně hlavními rysy minulých i soudobých civilizací, méně již hlavními rysy sociálních formací a málo mechanismy samotných změn. Je to práce s výrazně strukturalistickým zaměřením. O tom, že je přínosem pro českou sociologii, není však vůbec pochyb. Vtahuje nejen sociology, ale i další čtenáře do světových souvislostí naší existence.

Jiří Musil

K dílu profesora Jaroslava Krejčího „Postžitelné proudy dějin“

Tento text autor přednesl při slavnostním uvedení knihy prof. Krejčího na Prezidiu AV ČR dne 10. října 2002.

V souvislosti se životním jubileem prof. Jaroslava Krejčího jsem do *Czech Sociological Review* napsal krátké zamyšlení (Machonin, Pavel 2002. „From Economic Planning to ‘Historical Social Science’: Professor Jaroslav Krejčí at 85“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (3): 398–400) nad jeho neobyčejně zajímavou vědeckou dráhou, která tohoto specialistu v ekonomii, statistice a plánování již v těžkých dobách věznění, a později při vědecko-pedagogickém působení v zahraničí přivedla k hlubokým znalostem a stále intenzivnější angažovanosti v sociologii, kulturní a sociální antropologii, historiografii a několika dalších společenských oborech. Dnes tento typ až polyhistorické vzdělanosti a úsilí využít ji kdalekosáhlym syntézám demonstruje ve své nové knize.

Jaroslav Krejčí hledal a nacházel své místo ve vědě a společnosti v průběhu dvacátého století, které se ukázalo být nikoli příliš krátkým, jak se domnívá Hobsbawm, ale bohužel až příliš dlouhým, neboť své stíny bude zřejmě ještě poměrně dlouho vrhat i do století dvacátého prvního. Se stále rostoucí

intenzitou se v něm kupily válečné konflikty spojené s přerodělováním světa, pádem i vznikem celých impérií, politické revoluce, převraty a transformace, hospodářské a sociální rozvraty i rozkvěty. Odehrály se v něm dvě velké civilizační revoluce (které Krejčí ve své knize chápe jako dvě etapy téhož procesu): vyvrcholení intenzivní industrializace a počátky postindustriálního vývoje směřujícího ke společnosti vědění, vzdělání a informatizace. Urychlil se běh dějin v prostoru i čase. Pod náporom těchto, nezřídka jen obtížně předvídatelných, dějů a událostí se jedna za druhou hroutily velké společenskovední teoretické koncepce všech proveniencí a zabarvení. Humanitní a společenské vědy dnes v důsledku těchto rychlých a pronikavých změn, které mnohdy ani nestačily popsat, natožpak pochopit a vysvětlit, tím méně pak zobecnit, stále tonou v chaosu, znejasňujícím podstatu i oprávněnost jejich posláním, jejich reálné možnosti, v úvahu připadající strategie i metody bádání.

Na tuto situaci, jež se postupně v průběhu života starších generací současných vědců postupně vyvíjela, bylo a je možno reagovat v zásadě třemi způsoby.

1. Je možno se na vrcholku té proslavené věže ze slonoviny (nebo také zpoza pultu politické tribuny) postavit nad chaos a prohlásit: stejně jsme měli a máme pravdu my. Tak to činí jak přeživší ortodoxní marxisté, tak přežívající neokonzervativní liberálové a ovšem i spíše ideologové než vědci náboženského a národního fundamentalismu. Touto cestou se ovšem chaos pouze prohlubuje.
2. Je možno chaos v poznání nepříliš přehledně strukturovaného světa a společnosti prohlásit za jediný platný princip společenského dění i jeho chápání vědou o společnosti, jak to učinili mnozí postmodernisté a s nimi se prolínající proudy subjektivistické. Protože se zhroutily nebo ještě nyní pod náporom měnicího se světa se hroutí nepodařené aplikace některých významných teorií dávnější i zcela nedávné minulosti, nezbyvá prý než kapitulovat, vzdát se možnosti ra-

cionálního poznání společnosti a zejména pak jakýchkoli snah o předvídání budoucnosti a aktivních zásahů do jejího utváření. Vrcholnou kombinací obou dvou zmíněných přístupů je Fukuyamova teze o konci dějin, která domnělé konečné vítězství liberalismu ztotožnila s ukončením smysuplného dějinného pohybu.

3. Konečně se otevřela ještě jedna možnost: zahájit na troskách velkých teorií a jejich dílčích racionálních poznatků, s využitím maxima nových poznatků různých oborů a vlastní mravenčí badatelské práce nový pokus o komplexní, syntetizující teoretický pohled, který by osvětloval smysl převratných společenských procesů závěru dvacátého století a pomohl i hlubšímu pochopení událostí minulých. Touto cestou se postupně již dali a kus po ní urazili protagonisté i pokračovatelé Římského klubu, teoretikové konvergence a revizionisté šedesátých let, teoretikové postindustrialismu i někteří akcionalisté, teoretici modernizace a společenské transformace postparsonovského ražení i reflexivní modernisté, teoretici racionálního výběru, ekologičtí myslitelé, ekonomičtí myslitelé linie Keynes – Polányi – Stiglitz, institucionální a etičtí ekonomové, analytici postsocialistických a jiných soudobých transformací, autoři koncepcí postkapitalismu a mnozí jiní. Z jejich řad vyrůstaly i pokusy o nové teoretické a metodologické syntézy.

K nejdůležitějším a nejkonceptnějšímu na takto vymezeném třetím, jistou naději skýtajícím poli, patří Jaroslav Krejčí. Opíraje se o inspirace plynoucí z díla Maxe Webera, o kritické využití toho, co zbylo z velkolepého pokusu Toynbeeho, i o některé podněty současné, usiluje o mnohem komplexnější, obrově integrovanější, sofistikovanější, elastičtější, přesnější a realističtější pohled na dějiny lidstva, než jaký přinášely jednostranné teorie minulého období. Jeho analýza systémů a procesů kvalitativních změn je vždy multidimenzionální a proto relativizující. Přesto necouvá před úkolem nacházet obecná pojmenování a historické typologie civilizací a soci-

álních formací (pro něž razí termín ekonomicko-politické konfigurace), jistých pravidelností v jejich fungování, zrodu, vývoji i zániku. Ne s každým z jeho jednotlivých poznatků každý musí nutně souhlasit, i když mně osobně je valná většina z nich blízká a sympatická. Všeobecné podpory však určitě zasluhuje jak jeho nepochybná erudice, tak odvaha i schopnost vůbec si postavit a na vyvážené vědecké úrovni řešit tak gigantický úkol. Jeho kniha, navazující na předchozí práce podobného zaměření, např. na známou knihu o velkých revolucích, je skutečným přínosem k hledání použitelné obecné teorie a metody zkoumání společnosti. Po svém vydání v angličtině nebude moci být ojejita žádným z dalších pokusů o řešení tohoto typu problémů. Je to opravdové vyvrcholení dlouholeté úspěšné vědecké i životní dráhy českého vědce s vysokou mezinárodní prestiží. Navíc pak, poněvadž Jaroslav Krejčí toho strašně mnoho ví o dějinách západu i východu a také mnoho zná z nejrůznějších oborů humanitních a sociálních věd, najde čtenář v jeho knize velké množství nových, cenných a zajímavých informací, které přispějí k doplnění všeobecného přehledu. Sděluje je přitom srozumitelným způsobem podání, poučeným strýzlivým anglosaským vyjadřovacím stylem (ovšem při zachování vysoké kultury české řeči), a proto zajímavě a čtivě. Kniha by měla rozhodně číst sociologové, zvláště pak ti, kteří se v důsledku strnulé dělby práce octli v pozici neustálého opakování empirických výzkumů bez možnosti hlubšího zamýšlení nad vazbou svého řemesla na obecnější společenskovední teorii.

Ocenění zasluhuje i odvaha, s níž se do tak náročné práce pustilo Sociologické nakladatelství, i úroveň nakladatelského řemesla, jež se na jejím úspěšném výsledku projevila. Při této příležitosti je vhodné vzdát SLONu dík za jeho velkou průkopnickou práci, kterou v sociologii i příbuzných společenských vědách koná. Zvláště nyní, v situaci, kdy bylo postiženo povodňovou ranou, zasluhuje za to naši úctu i podporu.

Pavel Machonin

Tomáš Katrňák: Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině

Praha, Sociologické nakladatelství 2004, 190 s.

Kniha Tomáše Katrňáka navazuje na výzkum vzdělanostních nerovností v české sociologii. Oproti předchozím pracím kvantitativního charakteru se však v tomto případě jedná o kombinaci kvantitativního i kvalitativního hledu do problematiky přenosu vzdělanostního statusu. Primárně autor hledá odpověď na otázku, proč se potomci dělnických rodin stávají po průchodu vzdělanostním systémem opět dělníky. Ke snaze vysvětlit tento proces vede autora skutečnost, že právě třída dělníků dosahuje vysokého stupně autoreprodukce vzdělanostního statusu. Referenční skupinou jsou mu v analýze rodiny a potomci vysokoškoláků, u kterých probíhá proces stejný, ovšem vedoucí k opačnému výsledku (vysoký vzdělanostní a sociální status). Autor předem avizuje, že podle jeho zjištění je dominantní příčinou autoreprodukce těchto dvou polárních vzdělanostních vrstev (málo vzdělané a vysokoškolské) autonomní role jejich kultur. Výsledkem působení těchto kultur je pak specifický přístup ke škole – tzv. *volný a soudržný vztah* – pro dělníky jsou hlavní motivací peníze (jejich strategie je materiální, a ke studiu se tedy váže jen volně), pro vysokoškoláky je to sociální status (dosažený skrze vzdělání).

Ačkoli autor považuje vliv rodiny na školní výkon dítěte za dominantní, do značné míry se odvolává na teorii kulturní reprodukce Pierra Bourdieua a jeho chápání školy, resp. vzdělávacího systému jakožto nástroje reprodukce vzdělanostního a sociálního statusu. Úvod i první kapitola pak proto v jistém rozporu s počátečním tvrzením o dominantním vlivu rodiny říká, že je to právě škola, která zapříčiňuje nespravedlivou vzdělanostní reprodukci společnosti. Tento rozpor lze připisat dvojí optice, prostřednictvím které se autor snažil problém uchopit: optice makro i mikrosociologické. Z hlediska makrosocio-

logického je to právě škola, která oceňuje potomky vzdělaných a podceňuje potomky nevzdělaných. Provádí tak selekci ve prospěch výše a lépe postavených sociálních vrstev a sociální nerovnosti transformuje v nerovnosti vzdělanostní, které budí zdání zásluhového principu. Z hlediska mikrosociologického, který inspiroval autorovu kvalitativní analýzu, se jednotlivé sociální vrstvy vyznačují specifickou kulturou, která poznamenává i jejich přístup ke škole a vzdělání. A jak už to tak v sociologii bývá, oba pohledy jsou legitimní a každý má svou vypovídací hodnotu.

V první kapitole autor shrnuje dosavadní poznání na poli výzkumu vzdělanostní reprodukce, měřené optikou šancí a mobilityních toků. Česká společnost (předlistopadová i polistopadová), se podle něj od západních společností v tomto ohledu příliš neliší a neliší. Z jeho vlastní analýzy vzdělanostní mobility a deskriptivních údajů vyplývá, že souvislost mezi vzděláním otce a vzděláním jeho potomka se trvale oslabuje již od konce druhé světové války. Devadesátá léta však nepřinášejí pro nejmladší generaci vzhledem ke generaci předchozí z hlediska vzdělanostní mobility další oslabení a z tohoto hlediska vývoj spíše stagnuje.

V další kapitole se autor podrobněji probírá nejdůležitějšími teoriemi, zdůvodňujícími reprodukci sociální struktury. Instruktivně rozlišuje autory levicové (zastávce teorie sociální reprodukce, objektivistické paradigma) a autory pravicové (teorie kulturní reprodukce, interpretativní paradigma). Pro autory levicové je příčinou společenské nerovnosti školní selekce. Škola je pro ně nástrojem státu sloužícím k socializaci dětí do tříd, z nichž pocházejí. Pro autory pravicové je školní selekce naopak spíše důsledkem společenské nerovnosti. Doprostřed těchto dvou stěžejních proudů je zasazen Pierre Bourdieu, který klade důraz jak na strukturální požadavky společnosti, tak na individuální dispozice každého člověka k určitému jednání. Bližší exkurs Katrňák provedl do několika teorií. První z nich je *ideologie státu* Louise Althus-

sera, podle které je reprodukce společnosti založena na státní ideologii, jejímž nejvýznamnějším nositelem je škola. Další levicoví autoři Bowles a Gintis ve svém *principu korespondence* tvrdí, že vzdělávací systém se natolik podobá kapitalistickému ekonomickému systému, že stejně jako on reprodukuje socioekonomické nerovnosti. Melvin Kohn klade největší důraz na *intergenerační přenos hodnot*, které jsou specifické pro každou sociální třídu a vyplývají z profesní zkušenosti. Kohn tvrdí, že pracovní zkušenosti dominují nad zkušenostmi získanými v rodině původu. „Středový“ Pierre Bourdieu klade důraz na objem *kulturního kapitálu*, který je souborem lingvistických schopností a kulturních znalostí. Ty jsou předpokladem úspěchu ve škole a jsou jí transformovány do podoby osobních zásluh.

Pro téma Katrňákovy práce jsou však nejrelevantnějšími (pravicové) teorie Bernsteina, Heathové, Willise a MacLeoda, protože se detailněji zabývají konkrétními mechanismy reprodukce vzdělání v dělnické třídě. Dle Basila Bernsteina závisí způsob mluvy na postavení v sociální struktuře. Tento způsob mluvy má pak přímou souvislost se schopností chápat a nahlížet na svět okolo sebe. Shirley Brice Heathová zjistila, že děti z dělnických rodin neumí používat jazyk na vyšší rovině abstrakce. Podle Paula Willise dochází u potomků dělnických rodičů v průběhu vzdělávacího procesu k tomu, že se chlapci již v průběhu povinné školní docházky postaví do opozice vůči školnímu systému a odmítnou respektovat jeho pravidla a očekávání. Tato tzv. *kontraškolní kultura* je způsobena pocitem dělnické třídy, že její postavení je nezměnitelné a že ani respektování školní morálky a zdánlivé školní úspěchy toto postavení nezmění. Willis však nedává odpověď na otázku, proč děti pocházející ze stejných poměrů mohou mít rozdílné reakce na školní systém (jako je tomu např. u studentů asijského původu, kterým se díky jejich úsilí daří dosáhnout povolání středních vrstev). Tutto odpověď poskytuje Jay MacLeod: domnívá se, že vnímání toho, zda je společnost ote-

vřená nebo uzavřená, má původ ve specifické kultuře, ve které se jedinec socializuje. Příjmutí ideologie úspěchu se pozitivně promítá do velikosti aspirací a očekávání od života. Jak se dovídáme na konci knihy, je to právě teorie MacLeodova, ke které se Tomáš Katrňák přiklání na základě výsledků své analýzy.

Teoretická část knihy může posloužit jako velice instruktivní učebnice, podávající přehled relevantních teorií reprodukce společnosti. Autor dále upozorňuje na dosavadní sociologická zjištění, která ukázala, že přístup dítěte ke škole výrazně závisí na rodinném prostředí, a na druhou stranu, že škola tyto rozdíly ještě více umocňuje. Nejen že tedy vzdělanostní aspirace stejně nadaných dětí odvisí od jejich původu, tedy že nejvyšší vzdělanostní aspirace mají děti nejvzdělanějších rodičů a naopak, ale také dosahované výsledky dětí ve škole jsou při stejné inteligenci závislé na sociálním původu. Stejně tak posuzování žáků učiteli závisí na rodinném původu žáků. Jak autor konstatuje, v těchto zjištěních však dosud chyběly odpovědi na otázku, proč se v různých typech rodiny vyskytují různé postoje k potřebnosti vzdělání v životě, tedy proč jedni rodiče dítě motivují k učení a jiní nikoli? Stěžejní výzkumná otázka pak zní: proč jsou děti dělníků ve škole neúspěšné?

Kapitola třetí začíná charakteristikou dělnické rodiny převzatou ze zahraniční literatury – jejími vzdělávacími a pracovními zvyky. Ačkoli autor sám poukazuje na to, že popis převzatý ze zahraniční literatury není adekvátní situaci socialistické dělnické rodiny, bylo by přece jen smysluplnější popis „kapitalistického“ dělníka vynechat a pokusit se o nástin socialistické destratifikace a jejího dopadu na postavení dělnické třídy. Nešťastné je rovněž tvrzení, že dělníci byli před rokem 1989 chudí. Tvrzení Mareše, na které se autor odvolává, tedy že rodiny s dětmi a matkou v domácnosti byly chudé, je jistě samo o sobě pravdivé. Nedokazuje však, že dělnické rodiny jako celek byly chudé. Na socialistické mzdové nivelizaci přece nejvíce vydělala dělnická třída. Jak vyplývá z dlouholetých vý-

zkumů J. Večerníka, vysokoškoláci sice v průměru měli o něco vyšší platy, ale jejich příjmy se vyrovnaly příjmům kvalifikovaných dělníků až okolo 40 let věku. Pokud bychom chtěli tvrzení o chudobě přece jen použít, mohli bychom ho bez zaváhání vztáhnout na celou tehdejší socialistickou společnost.

Jak píše Katrňák dále, rodina dělníků měla před rokem 1989, a má i po něm, menší objem kulturního kapitálu než rodina vysokoškoláků, měřeno typem a četností volnočasových aktivit. Autor se oprávněně ptá, jak nízký kulturní a ekonomický kapitál souvisí se vzdělanostní reprodukcí dělníků. Jeho odpovědí je, že dominantní příčinou autoreprodukce dělníků je nízký *kulturní kapitál* spojený se specifickými postoji ke vzdělání a nízkými ambicemi. Je to právě rodičovská podpora, která jakožto významný faktor ovlivňuje, jaká bude vzdělanostní trajektorie dětí, a zprostředkovává vztah mezi materiálním prostředím rodiny nižších sociálních vrstev a úspěchem dítěte ve škole.

Pravděpodobně nejdůležitějším závěrem třetí kapitoly je tvrzení, že „investice do předání zdrojů, ochota a zájem rodičů zdroje vůbec používat, se zdají být mnohem podstatnějším faktorem než samotná velikost zdrojů“ (s. 70). Autor jím rozumí to, že disponování ekonomickým či kulturním kapitálem samo o sobě není dostačující pro to, aby potomci dosáhli školního úspěchu. Důležitější je definice sociální reality rodičů a dětí, která pak podmiňuje jejich jednání. „Vedle školní selekce a velikosti ekonomického a kulturního kapitálu hrají v procesu vzdělanostní reprodukce velmi významnou roli praktiky a jednání rodičů a dětí vzhledem ke škole a vzdělání“ (s. 70). Jenže, ptáme se my, neodvisí tyto praktiky právě od vlastnictví těchto kapitálů? V převážné většině případů ano. Nižší sociální vrstvy aspirace na vzdělání zkrátka zpravidla nemají. Ale otázka právě proto zní: Proč tyto aspirace nemají? Zdá se, že odpovědí by (podle autora) mohlo být, že dělnické rodiny buď věří nebo nevěří „mobilizačnímu mýtu“ a podle toho se pak jejich potomci ve škole snaží.

Čtvrtá kapitola se již zabývá samotnou analýzou nestandardizovaných rozhovorů s dělníky a vysokoškoláky, které byly vedeny na téma „zkušenosti se školou a vzdělanostním systémem“. Autor se zaměřil na jejich vnímání školy, na jejich vzdělanostní aspirace, přístup rodičů ke školním povinnostem dětí a též na uváděné důvody jejich jednání. Nejprve se ovšem krátce zastavuje u metodologie kvalitativního výzkumu a popisuje použitý způsob výběru respondentů (metoda sněhové koule). Provedl 12 hloubkových rozhovorů v dělnických rodinách a 5 v rodinách vysokoškolských. Vždy se jednalo o příslušníky rodin s plnou mezigenerační reprodukcí vzdělání. Velmi zajímavé je přecházet si Appendix A, který je téměř návodem k dalším podobným výzkumům. Autor označuje svůj přístup k získanému vědění jako přístup k „popisu reality, podle něhož se události v každodenním světě odehrávají“ (s. 83). Nezkoumá tedy, do jaké míry jsou výpovědi respondentů subjektivní.

Další kapitoly (pátá až devátá) jsou velice čtivé, záživné a poskytují celou řadu zajímavých zjištění o dělnících i vysokoškolácích. Všichni dělníci například shodně tvrdí, že je škola nebavila a nezajímala. Do školy chodili jen proto, že museli. Do jejich života nepatřila, obtěžovala je a učení jim nešlo. Téměř se do ní nepřipravovali a rodiče jim s přípravou ani nijak nepomáhali. Jejich toužebným přáním bylo rychle se vyučit a začít si vydělávat vlastní peníze. Vzdělanostní aspirace neměli žádné, rodiče je v nich nepěstovali, výuční list byl pro rodiče i pro ně samotné dostačující a zpětně je to dnes ani nemrzí. Ukazuje se, že všechno, co je nad výučním listem, každé vyšší vzdělání, nechávají dělníci rodiče na dítěti, na jeho individuální snaze a pili, na jeho rozhodnutí. Autor tak dělnické děti přirovnává k „volně plovoucím zátkám“, které jsou sice „dost lehké, aby mohly plavat, ale příliš lehké, aby mohly čelit proudu vody“ (s. 108). Neúspěch ve škole však dávají za vinu sobě, nikoli vnějším okolnostem. „Nikdo z nich nehovořil o tom, že by toužil po vzdělání a že by se mu to

z nějakých objektivních příčin nepodařilo, že chtěl zkrátka studovat a nemohl“ (s. 91).

Vysokoškoláci překvapivě nebyli ve škole spokojenější než dělníci. Vadil jim však způsob podávání učiva, nikoli učební látka jako taková. Proto na rozdíl od dělníků patřili mezi žáky úspěšné. Jak všichni shodně vypovídají, školní úspěch byl pro ně aspirací, součástí jejich identity. Tato aspirace se u nich projevovala již na počátku vzdělávací dráhy a lze se oprávněně domnívat, že byla důsledkem „rodinného klimatu“ působícího již před nástupem do školy. V dospělosti všichni vypovídají, že vzdělání je status, který s penězi nesouvisí a totéž se snaží vštípit svým dětem, do kterých vkládají velké ambice. „Směr, na který rodiče své děti přivedli a oni se jím také vydaly, zaručuje, že si děti zvolí takovou školu, která bude předpokladem získání dobrého vzdělání a adekvátního společenského postavení“ (s. 132).

Jak autor sám shrnuje v závěru knihy, jeho vstupní hypotézou bylo tvrzení, že vzdělanostní reprodukci dělníků nepoznamenává pouze školní selekce a deficit jejich ekonomického a kulturního kapitálu, ale také jejich jednání a praktiky. V návaznosti na MacLeoda se tak autor ztotožňuje s názorem, že jednotlivé sociální vrstvy nebo skupiny mají určitý manévrovací prostor pro aktivní odezvu na strukturální nerovnosti. V našem případě se celkový obrázek vzdělanostní reprodukce českých dělníků jeví tak, že sice jsou znevýhodněni svým nízkým materiálním a kulturním statusem a z toho vyplývající negativní školní selekcí, že však na tuto situaci nereagují aktivně, tedy motivováním svých potomků k vysokým školním výkonům, ale naopak naprostým odmítnutím školního systému zásluh. Toto odmítnutí autor považuje za reakci, nikoli důsledek strukturálních bariér.

Jak autor slíbil, odpověděl na otázku, proč jsou děti dělníků v české škole neúspěšné. Jejich nízké vzdělanostní aspirace, jejich materialisticko-utilitaristická životní orientace a nízké povědomí o významu vzdělání v životě jsou zjevnou příčinou přetrvávající intergenerační reprodukce nízkého vzdě-

lání. Jaké jsou však důvody tohoto jejich jednání? Proč jsou jejich aspirace takové, jaké jsou, proč jsou tak nízké? Jestliže nepovažují vzdělání za jeden ze svých životních cílů, je to reakce na skutečné bariéry v přístupu ke vzdělání, nebo tyto bariéry neexistují a jsou jen převlečenými negativními postoji dělníků ke vzdělání? Lze vůbec zlomit vliv rodiny a hodnot rodičů na dosažené vzdělání dítěte? Lze ho vyvážit působením školy? Proč je působení třídní „kultury“ v čase tak stabilní? To je jen zlomek z otázek, jejichž zodpovězení se sociologie vzdělání zřejmě ještě dlouho nedočká.

Publikace toho druhu, jaký představuje Katrňáková studie, v české sociologii dosud chyběla. Existují zde četné studie zabývající se velikostí vzdělanostních nerovností, ovšem analýza, na které jsou založeny, neumožňuje odhalit, jakými procesy k utváření vzdělanostních nerovností dochází. Kvalitativní vhléd do problému poskytuje právě až tato kniha. Nejenže velmi dobře uvádí do kontextu vzdělanostních nerovností a může tak posloužit sociologům vzdělání i jako učebnice pro studenty, ale na poli české sociologie vzdělání se jedná o knihu zásadní právě pro její kvalitativní dimenzi.

Natalie Simonová

Jan Jiráček, Barbara Köpplová: Média a společnost: Stručný úvod do studia médií a mediální komunikace

Praha, Portál 2003, 207 s.

Irena Reifová a kol.: Slovník mediální komunikace

Praha, Portál 2004, 327 s.

Jak peníz tiše položený slepci... praví básník a chce se dodat, platná a hodnotná mince podaná poloslepému českému konzumentu mediální produkce, tentokrát poprvé z pera českých, výhradně českých autorů – po znamení-tých a Janem Jiráčkem dobře vybraných překladech prací Kunczikových a McQuailových, jež byly spíše arci učebnicového rázu (a v po-

slední době vynikající monografii Thompsonově *Média a modernita*, k níž se vrátíme samostatnou recenzí).

Proděkaní Fakulty sociálních věd a její spoluzakladatelé (v roce 1990) Barbara Köpplová a Jan Jiráček, kteří se zasloužili o to, že žurnalistika v českých zemích jako akademický obor nejen nezanikla, ale že byla „povyšena“ na vpravdě akademickou disciplínu, na „mediální studia“, a byla přitom oproštěna od ideologických nánosů a komerčních vazeb minulých i dnes se nabízejících, se podjali nelehkého úkolu – zprostředkovat českému čtenáři základy mediálního vědění ve všech jeho podstatných rozměrech. Těmi „podstatnými rozměry“, jež strukturují knihu, jsou mediální produkce, publikum, mediální produkt a sociální vliv médií (dokonce v globálním kontextu). Poslání knihy je na jedné straně zdánlivě samozřejmé, na druhé straně zcela nebanální. Premisa, z níž autoři vycházejí, je totiž dvojí: na jedné straně je *mediální produkce*, která žije vlastním životem, má vlastní hantýrku, svůj vnitřní životní mechanismus a rytmus, „mediální logiku“ (dále se vždycky o logice ovšem mluvit), má svou technologii s extrémně dynamickou proměnlivostí a nadto je zakomponována více než cokoliv jiného do „globalizovaného světa“, jehož obraz spoluutváří, a na druhé straně „účastník mediální produkce“, vznešeněji – recipient, který do toho složitého mechanismu nevidí a který se „díky“ své mediální nevzdělanosti (zatím ještě nezaviněné) může dostat do „vazalského, podřízeného, nesamostatného postavení“. Uvážíme-li, že žijeme v „mediálním světě“ a že politiku „dělají“ média prakticky již od 30. let a ve stále větší míře i intenzitě, pak nebezpečí vazalství je tím ještě umocněno.

Média mohou z diváka učinit nejen vazala své kulturní, subkulturní a kontrakulturní produkce, ale dokonce vazala určité politické orientace, která je v médiích reprezentovaná (to je ten klíčový termín!) nezřídka nenápadně, což neznamená nenápaditě. Obojí je možné, „přijetí“, kdy recipient podléhá svodu, klamu a mamu (čemuž se podle

Gramscioho říká „hegemonie“ nebo v novější terminologii „dominantní čtení“), i „vzpou-ra“, kdy se poučený divák či prostě recipient jiného smýšlení „vzbouří“ (toť premisa levi-cových „kulturálních studií“, které předpo-kládají, že recipient dokáže sdělení číst ji-nak, než zamýšlel jeho autor, tedy mimo jiné „subverzivně“). V každém případě – nebez-pečí „mentálního ohrožení“ mediálními pro-středky, sděleními a frontálním útokem kul-turního průmyslu tu prostě nepochybně je.

Lze položit otázku, zda je ale vůbec pří-pustné takové explicitě „vychovatelské“ vý-chodisko, jež volí autoři? Mám za to, že je ne-jen přípustné, ale že je dokonce nutné: po-třeba mediální výchovy se deklaruje, média se kritizují, na média se hospodsky nadává – a za tím vším většinou žádná vědění. Medi-ální studia jsou v tomto ohledu na tom stej-ně, jako vždy byla a bude sociologie: sdělují samozřejmosti, které jsou samozřejmostmi tehdy, až jsou sděleny. Náhle jsme osvíceni! Oba autoři nám to osvícení nabízejí – nejpr-ve na úrovni řekněme „vyššího standardu“, tedy spíše „pro zvané“ (kniha předpokládá znalost řady pojmů i předmětných oblastí), aby zřejmě v budoucnu připravili text pro „nejširší veřejnost“, jehož je třeba zcela mi-mořádně.

Aby dosáhli přesvědčivého efektu – pe-dagogického, didaktického i popularizační-ho, seznámili se s dnes již nepředstavitel-ným objemem literatury k tématu. Jestliže něco dnes ve společenských vědách dominu-je (zčásti jako nezbytnost, zčásti jako úlitba módě), pak jsou to tři propojené sféry – kul-turální studia, analýza diskurzu a mediální studia. Tento triumvirát autory plně respek-tovaný vytlačuje sociologii z jejích tradičních pozic a nebudeme-li (my, sociologové) koo-perovat, zůstaneme osamoceni jako Čapkova šlépěj z *Božích muk*.

Rekapitulovat hutný, didakticky zname-nitě členěný text efektivně využívající tzv. boxů s konkrétními příklady, nemá smysl a ani to není možné. Oceňuji, s jakou ele-gancí autoři vysvětlují témata pro laika málo srozumitelná, např. sociální konstrukci reali-

ty (s. 140 a zejména s. 165). I když – nejsem si jist – zacházejí možná až do krajnosti, když za reprezentaci pokládají „taková me-diální sdělení, která ve své konkrétnosti od-povídají mýtům/ideologiím platným v dané společnosti“, či – „reprezentací se v mediál-ních studiích rozumí proces, jímž jsou ab-straktním pojmům (válka, individualismus, ženská otázka, podnikatelé, česká povaha, třída, rodina apod.) dávány konkrétní podo-by“ (s. 141). Je tomu opravdu bezvýhradně tak, že se musím prohrabat nánosem ideolo-gie a mýtů abych dosáhl... čeho vlastně? Jako bychom se vrátili do času staříckého George-se Sorela s jeho moderní (rozuměj: moder-nistickou) supermytologií, v níž bylo mýtem vše a mýtus hybnou silou všeho dění, Možná tomu tak je i v mediálním světě.

Pokud mám připomínku, pak je zcela vysvětlitelná a pochopitelná: autoři pracují samozřejmě s podněty, inspiracemi i materi-álem provenience výhradně západní (dokon-ce jen anglosaské a výjimečně německé, francouzský materiál absentuje zcela). Je to v daném stadiu našeho vývoje pochopitelné, ale přece jen – pro příklad toho, jak socialistická žurnalistika chápala stranickost, se opravdu nemuselo chodit do textu O'Sullivan-a, stačilo sestoupit o poschodí níž do kni-hovny žurnalistiky, kde máme perel tohoto typu nepočítaně. Podobně je tomu třebas s mystifikací atd. Ale to jsou skutečně jen pi-hy na knize, která sice formálně není sličná, ale protože je na odlehčeném papíře, bude se dobře číst v posteli i u vody. Povinně.

Jen zdánlivým doplňkem textu Jana Jirá-ka a Barbary Köpplové je *Slovník mediální ko-munikace*, který koncipovala, organizovala a do zdárného konce dovedla Irena Reifová, kterou český čtenář zná minimálně z jejího překladu klasické knihy Neila Postmana *Uba-vit se k smrti* i jako aktivní publicistku a žur-nalistku z dob, kdy Lidové noviny byly ještě kulturním deníkem, později pak z Přítomnos-ti. Slovníku není co vytknout, což nesdělují ja-ko spoluautor (ostatně věcně ne zcela podstat-ných hesel), ale jako spolueditor dvou jiných slovníků – vím, jaká je to práce z hlediska

koncepce a organizace. Na slovníku nutno především ocenit to, že je naprosto na úrovni doby a že respektuje téměř aktuální stav věcí; není archiválií, v níž lze vyhledat, co kdy kde bylo, ale místy až vzrušujícím čtením, co všechno se událo a především děje v oblasti, o níž jsme donedávna neměli vlastně ani tušení. Na slovníku je patrné, že autorka – jakkoliv sama asi patří ke koncepčně vyhraněnému křídlu mediálních studií – nejen nepreferuje jednostranné pohledy na celek či partikulárie, ale naopak vyváženě připouští pohledy diferencované, jak se na solidní slovník ostatně sluší. Co víc – pohybuje se od velmi speciálních otázek mediálních studií (v tom je a bude trvalá hodnota slovníku) v jejich teoretickém i metodologickém rozměru, přes otázky souvisejících oborů (konceptuální aparát třeba sociologický, psychologický a samozřejmě sémioticko-lingvistický k porozumění kontextů nezbytný) až k otázkám „nepřijemně praktickým“ jako je legislativa včetně základních právních norem.

Aby bylo jasno, že jde o opravdové novum, nutno ilustrativně uvést některá hesla (předesílám: všechna téměř bez výjimky jsou perfektně zpracována bez redundancí a nadbytečných verbalismů): diskurz (ale tak, jak se pojmu má opravdu rozumět), epistemologie médií, etnografie publika, konvergence médií, modely komunikace – Danceho, Gerbenerův, Jakobsonův, lineární, Maletzkeho (a ještě šest dalších), násilí v médiích, opera mýdlová, personální obsazení události, revoluce northcliffovská, veleslavné kódování a dekodování, samozřejmě studia kulturní (první syntetická informace u nás) a celý komplex teorií mediální komunikace až po „žlutou žurnalistiku“.

Stává se výjimečně, aby slovník byl více než jen shrnutím a utříděním známého. V tomto případě jistě jde o utřídění obrovského sekundárního materiálu zejména anglosaského (s jistými mírnými preferencemi ke kulturním studiím), ale materiálu vesměs neznámého. Vytýkat slovníku, co v něm není, je činnost neslušná: ani francouzská Encyklopedie kdysi nebyla dokonalá a ani Ottův slovník naučný není úplně bez mezer – a to je co říci. Takže mediální studia mají svůj, moderní, evropský a kultivovaný „otřák“. Přiměřené veřejné pozornosti se mu ale zatím nedostalo, ačkoliv by mělo.

Mimochodem – náš *Velký sociologický slovník*, za nějž jsme se druhdy nemuseli stydět, beznadějně zastarává. Najde se někdo s podobným entusiasmem a zásobárnou vědění jako Irena Reifová také v našem oboru? *Sociologický slovník* Jana Jandourka totiž nikdo nepodrobil sociologicky poučenému zkoumání – a to je samozřejmě škoda i obvyklá nezdvůřilost.

Miloslav Petrusek

Hana Librová: *Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu*

Brno, Doplněk 2003, 320 s.

V desetiletém období od roku 1994, kdy brněnská socioložka, zakladatelka a nyní profesorka katedry environmentálních studií Hana Librová vydala své *kapitoly o dobrovolné skromnosti*, se další promýšlení jejího hlavního odborného a životního tématu vyvinulo do *kapitol o ekologickém luxusu*. Názvy podtitulů výstižně ilustrují posun v optice, kterou Librová nahlíží na otázky životního stylu reflektujícího environmentální důsledky lidského života v období pozdní modernity. V „Pestrých a zelených“ prozkoumávala zejména hodnotové principy postojů lidí s ekologicky aktivistickou orientací, v nové knize se soustředí na mnohoznačné náznaky utvářejících se environmentálních ohledů vyšších tříd, společenských elit a proměn hodnot zakládajících podobu životních stylů. Tehdejší „Pestré a zelené“ vystřídali „Vlažní a váhaví“.

Název knihy je metaforickým označením určité abstraktní kategorie sociálních aktérů se specifickým postojem k otázce vlivu spotřebního, profesního a volnočasového chování na přírodní ekosystémy. Obě adjektiva ztělesňují východisko knihy, kterým je

přesvědčení, že mezi ekologicky příznivými a ekologicky škodlivými způsoby panuje široká škála přechodů a jemných nuancí. Librova staví linii knihy na předpokladu, že jakákoli intenzita snahy o snižování negativního ekologického dopadu každého aktéra je vlastně určitou formou ekologického aktivismu. Takto definované východisko naznačuje posun v obecném vnímání toho, co je a co není ekologické chování; jako ekologicky příznivé je chápáno to, čeho se člověk ve prospěch přírody vzdává, aniž by k tomu byl nucen, a není důležité, v jaké je to míře. Vedena tímto pohledem, autorka se zaměřuje na různorodou paletu různě intenzivních *ekologických čtností*, tedy na vlastnosti a způsoby jednání prospívající přírodním ekosystémům. Hlavní otázkou, kterou si Librova pokládá, je, zda se hédonismus, v akademické i populární literatuře často zmiňovaný jako jeden z dominantních rysů postmoderní éry, navzájem vylučuje s ekologicky příznivým způsobem života. V této souvislosti používá klíčového slova *luxus* jako provokaci, mířenou vůči obecnému jednosměrnému chápání významu tohoto pojmu a zdánlivě paradoxně tvrdí, že „hledáme-li v ekologické tísní hybatele změn životního způsobu, mohli bychom vsadit právě na luxus“ (s. 49).

Její chápání pojmu *luxus* je inspirováno dílem Norberta Eliase *The Civilizing Process*, podle kterého je *luxus* znakem a zároveň prostředkem evoluce kultury a klíčovým elementem v civilizačním procesu lidstva. Zjemnělé luxusní chování a způsob spotřeby, které šlechta uplatňovala jako způsob odlišení od nižších vrstev, byl postupně zvnitřňován a kultivoval osobnost. Librova, vycházejíc také z díla Veblenova a Bourdieuova, proto *luxusem* myslí „způsob existence, který duchovní a estetickou dimenzí přesahuje fyzickou reprodukci“ (s. 58), spojuje jej s „hodnotami neužitečnými nebo i nemateriálními; je v něm významná estetická a duchovní dimenze a také relativně svobodná volba“ (s. 33). Librova však tyčí hranici mezi dvěma druhy *luxusu* – mezi *luxusem predačním* a *luxusem ekologickým*. Predační *luxus* znamená snahu získat

většinu vzácných statků, které se nabízejí, nezná sebeomezení, chce vlastnit a nechce se uskrovnovat. Oproti tomu, ekologický *luxus* autorka definuje jako: „ekologicky příznivé chování, které uvědoměle zmenšuje ekologickou stopu, v různé míře je schopno sebeomezení a vztahuje se k nemateriálním, kulturou oceňovaným hodnotám. Ekologický *luxus* označuje spíše prvky či segmenty chování než celý životní způsob“ (s. 61).

Principy ekologického *luxusu* jsou těmi, které Librova považuje za ony hybatele změn v období ekologické krize a které jako součást některých forem postmoderního hédonismu mohou konstituovat ekologicky příznivý způsob života. Důvodem, proč se o odříkavém a skromném životním způsobu dá mluvit jako o *luxusním*, je v autorčině pohledu povaha a funkce spotřebních statků na trhu postmoderního období. V něm konzum přestává symbolizovat sociální postavení, drtivě většiny spotřebních statků je totiž sdostatek a navíc je mnoho produktů standardně dovedeno do dokonalosti. Pro dosažení dojmu odlišnosti statků se naopak klade důraz na vlastnosti, které spočívají v oblasti imaginace. Statusotvornou roli poté neplní intenzivní obklopování se spotřebními statky, ale promyšlenost jejich výběru a umění je naplno využít a prožít. Je to zejména pečlivá selekce, která neutralizuje riziko přehlčení se a nutně povrchního prožití kontaktu se statkem způsobené podlehnutím nadměrnému výběru. Librova, v souladu seimmelovskou logikou fungování módy, předpokládá, že přechod k záměrné skromnosti a praktikám ekologického *luxusu* je dán nutkáním vyšších tříd měnit formy svého statusotvorného *luxusu*, který se nižší třídy neustále snaží dosáhnout a napodobit. Protože neselektivní spotřeba a demonstrace statusu množstvím materiálních statků je dostupná i pro nižší třídy, vyšší třídy jsou nuceny vymezit svůj status skrze statky, které jsou skutečně vzácné a jen málo dostupné. Librova takové dimenze nového *luxusu* nachází u Enzensbergera. Jsou jimi podmínky života, které byly, ale již přestaly být samozřejmé: 1) disponovat vol-

ným časem, 2) kapacitu rozhodovat, čemu věnují pozornost, 3) mít prostor umožňující svobodný pohyb, 4) žít v klidu, bez smyslové zátěže, 5) žít ve zdravém, nejedovatém prostředí a 6) žít v bezpečí. Dosáhnout naplnění v těchto dimenzích znamená odmítnout přebýtky.

Toto pojetí luxusu reflektují hnutí za život založený na jednoduchosti a přirozenosti inspirované romantickou představou rolníka a venkovana žijícího v souladu s přírodou. Apel na napodobení materiálních a nemateriálních aspektů rolnického života Librová podrobuje tvrdé kritice a věnuje mnoho prostoru snaze demytizovat moderní konstrukci představy intuitivního, prostě moudrého a přirozeného venkovana. Kriticky se pak staví k představě proenvironmentální efektivity přechodu na tento, tradičně selský a přírodní intuitivní řízený, *modus vivendi* ve společenských, populačních, technologických a zejména ekologických podmínkách pozdní modernity. Pokládá za vysoce problematickou otázku slučitelnosti environmentálních a sociálních řešení, kdy masové omezení spotřeby v zemích blahobytu má vysoce neblahý vliv na míru nezaměstnanosti a ekonomickou prosperitu zejména chudších regionů. Podstatným rysem přemýšlení Librové o možnostech rozšiřování ekologicky příznivého života napříč společností je, že se nezakládá na hypotetické změně současného globálního ekonomického systému, ale pohybuje se plně v rámci jeho limitů. Více než na radikální řešení vyžadující přestavbu ekonomické báze světa se zaměřuje na drobné a nenápadné posuny směrem k ekologicky senzitivnímu způsobu života. Proto se nezdráhá hledat proenvironmentální znaky chování a hodnot ve snobismu a nacházet je u bobos (buržoazních bohémů, označení vypůjčeného od Davida Brokse) a tzv. „holandských doktorů“.

Obě skupiny jsou tvořeny lidmi s vysokým vzděláním a vysokými příjmy, kteří patří ke společenské elitě – profesori, právníci, lékaři, finančníci či manažeři. Jsou skupinami, které považují nepromyšlený a zautomatizovaný konzum za vulgární a nevkusný. Libro-

vá je chápe jako určité subkultury lidí těšících se vysokému statusu, pro které je environmentálně citlivé spotřební jednání zvyška oceněníhodné či je žádoucí je alespoň předstírat. Přestože je negativní ekologický dopad jejich typů spotřeby vysoký, vykazují velkou schopnost sebekontroly a sebeomezení. Míra uplatňování ekologických „ctností“, která však nesmí dosáhnout podoby fanatismu, slouží jako znak dobré pozice v sociální hierarchii. Přestože hlavním motivem ekologicky citlivého žití snoba, boba a ani holandského doktora není příroda a její stav, nýbrž zejména egoistická orientace, podle Librové by se ustavující se model výběrové náročnosti a zmírňování spotřeby v chování snobů mohl stát příslibem do budoucnosti, pokud by se mezi elitami rozšířil: „Díky své příslušnosti k elitě by mohli ovlivnit i politické a legislativní rozhodování, které upravuje ekonomické a právní podmínky chování lidí a které vykonává sociální tlak“ (s. 271). Zároveň by se ekologicky luxusní způsob života mohl stát módou pro nižší třídy aspirující na své přibližování se k třídám vyšším. Přestože druhá věta Simmelovy rovnice říká, že vyšší třídy by začaly hledat jiné způsoby pro vyznačení distance od nižších tříd, Librová se domnívá, že tento typ environmentální etiky by mohl zakořenit podobně jako dříve ideje humanismu či demokracie.

Je škoda, že Librová věnuje v knize nepoměrně málo místa samotné analýze životů svých někdejších *pestrých a zelených*, ke kterým po deseti letech opět zavítala, a proměny jejich myšlení, životního stylu, problémů či aspirací neinterpretuje do větší hloubky. Podobně je na škodu, že otázka sociálních a ekonomických rozporů proenvironmentálních řešení je minuta rychlým krokem bez širší reflexe alternativních ekonomických teorií o možnostech a limitech systému globální ekonomiky.

V každém případě se však jedná o výjimečné dílo, které dokáže znovuotevřít zakonzervovaná fakta, jež jsou stavebními články zjednodušujících environmentálních ideologií, a zpochybnit jejich často obecně

uznávanou jednoznačností. Kniha je pozoruhodná v několika ohledech. V českých podmínkách je Hana Librová jednou z mála publikujících autorů, kteří se permanentně, systematicky a sociologicky věnují otázkám environmentálního vědomí, proměnám hodnot a postojů sociálních aktérů ve vztahu k přírodě a možnostem či bariérám ekologicky šetrnějších životních stylů. Za druhé, výstupem z výzkumů a odborné práce Hany Librové není jen tato kniha, ale také dokumentární film a časopisecké reportáže, které na toto téma zpracovali spolupracovníci autorky. Kniha vzbudila velkou pozornost mezi žurnalisty, pět celých kapitol bylo dokonce čteno ve vysílání Českého rozhlasu. Spolu s těmito „sekundárními produkty“ je kniha dílem, které intenzivně komunikuje s veřejností, a nezvykle, ve srovnání s knižní produkcí českých sociologů, se jí daří oslovovat i mimoakademické publikum a být častým objektem nebo referenčním rámcem diskusí. Za třetí, a to je asi nejvýraznějším rysem publikace, kniha o *vlažných a váhavých* je psána s výjimečnou lehkostí, výrazným nadhledem a šarmantním vtípem. Obsahuje osobní sebereflexi autorky, sebeironii, přiznané spekulace a domněnky či bystré mikropostřehy z každodenního života. Kniha není psána ve stylu přísné vědeckosti, spíš by se dalo mluvit o „vášnivě sociologii“. Autorka, ve chvíli kdy píše, bojuje jako nelítostná socioložka i sama se sebou, se svým vlastním životním přesvědčením, protože téma vztahu člověka a přírody pro ni zdaleka není osobně neutrální.

Ivo Bystřičan

Petr Sak, Karolína Saková: *Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace*
Praha, Svoboda Servis 2004, 240 s.

Recenzovaná publikace patří mezi ty, které hned při svém uvedení vyvolaly mediální zájem a polemiku zejména na internetu. Je to

dáno jednak aktuálností a obecnou zajímavostí tématu, jednak zřejmě i publicisticky vyhocenou prezentací vybraných poznatků. I sama reakce na uvedení knihy znovu vyvolává otázku po možnostech a přínosech konkrétního empirického výzkumu a po formách jeho prezentace. Totiž jak snadné je nepochopení typu „jsou to známé věci i bez výzkumů“, je „banální fakt, že mládež je jiná“ apod. Recenzovaná práce sama však již na podobné výhrady odpovídá do jisté míry tím, že přesvědčivě dokladuje význam a užitečnost kvantifikace „známého“, ukazuje, že mládež je nejen jiná, ale zejména „v čem a jak je jiná“, a to především v čase. Výpověď o mládeži se tu tak stává do určité míry i výpovědí o vývoji společnosti a o jejích možnostech a perspektivách. Zaujmovou nesporně rozdíl mládeže přelomu 20. a počátku 21. století od mládeže let devadesátých a normalizačních (doplňme – či dokonce ve srovnání s mládeží šedesátých let). Centrem zájmu jsou pak změny mládeže v průběhu transformace české společnosti. Práce ukazuje rovněž i povahu diferenciací této věkové sociální skupiny, precizuje naše poznání a především uvádí naše poznání o mládeži do širších kontextů.

Jak již vyplývá z úvodních odstavců, navazují autoři programově na publikaci P. Saka *Proměny české mládeže* (Praha 2000; recenzována v *Sociologickém časopise* č. 5/2002) a čtenář brzy sezná, že pro studium této své práce znalost předchozích Proměn v podstatě předpokládají.

Mládež na křižovatce je založena především na konkrétních empirických výzkumech realizovaných v rámci dvou grantů (MŠMT a Ministerstva kultury) v letech 2000–2002. Předností je, že tyto a další využité výzkumy jsou v přílohách identifikovány a stručně anotovány. Těžiště práce tkví v interpretaci těchto empirických dat a v jejich komparaci v čase. Podobně jako v *Proměnách* se nám tak vybavují věkové difference uvnitř mládeže samé. To je o to významnější, že autoři pracují s poměrně širokým vymezením mládeže od 15 do 30 let věku. Z hlediska společenských procesů, v jejichž rámci se mládež

vyvíjí a jejímž je rovněž dílčím, někdy velmi významným (např. v procesu informatizace) subjektem, jsou pak velmi důležité odlišnosti mládeže stejného věku v čase vývoje společnosti. Podobně jako v recenzi k *Proměnám* i zde pokládám za škodu, že autoři nevyužili alespoň pro hrubé srovnání i poznatků řady dalších výzkumů, které v České republice probíhaly např. k tématu hodnot mládeže, volného času apod. Lze soudit, že by výsledky těchto šetření v mnohém závěry autorů podpořily, mnohé by uvedly do dalších zajímavých souvislostí.

Nosnou myšlenkou je sledování vybraných problémů v životě a vývoji mládeže v kontextu širších společenských změn, a to nejen změn transformačních, ale i změn, které vyplývají z probíhající evropské integrace, a z procesů, přibližujících nás informační společnosti. V souladu s podtitulem publikace je skutečně, nejen v explicitně takto zaměřených kapitolách, ale průřezově, věnována výrazná pozornost hodnotám, názorům a postojům, ale i dovednostem a připravenosti mládeže k její integraci do evropské kultury a struktur. Zřetelným přínosem autorské dvojice je pak již dlouhodobější sledování místa mládeže v rozvoji osvojení počítačové technologie a práce s informacemi i problémů a dopadů těchto procesů na životní styl a profil mládeže.

Podobně jako i v případě *Proměn* je i zde teoretickým koncepčním rámcem Sakovo rozpracování Kahudovy koncepce sociálního zrání a Sakovo pojetí životního pole, které autor zavádí a hlouběji vysvětluje již ve zmíněných *Proměnách*. I zde na několika místech tento koncept, který se ukazuje jako užitečný pro organizaci a interpretaci empirických dat, s nimiž autoři pracují, dále rozvíjí.

Formálně je text přehledně členěn, autoři jasně vyznačují hlavní myšlenky textu a pro čtenáře jsou velmi užitečná shrnutí a závěry u každého obsahového bloku. Užívané indexy jsou srozumitelně popsány a lze si většínou udělat poměrně jasnou představu o povaze empirických dat, která autoři interpretují a o která opírají svá tvrzení a závěry.

Hlavní problémovou orientaci prozradí i pohled na poměrně dobře propracovanou strukturu práce a rozvržení do kapitol.

První čtyři kapitoly jsou věnovány především analýze stavu a vývoje hodnot a hodnotových orientací a názorům a postojům mládeže a některým aktivitám a dovednostem, a to nejen v obecné poloze, ale především s přihlédnutím k procesům integrace mládeže do evropských struktur.

V 1. kapitole docházejí autoři na základě interpretace vývoje hodnot mládeže v průběhu 90. let a počátku tohoto století k závěru, že „pokračuje vyhraňování mládeže ve směru liberalismu, hédonismu, individualismu, egoizmu a materiálních hodnot“ (s. 17). Zajímavým nástrojem je pak jejich konstrukce „indexu evropeizace“, který je sestaven z 19 znaků (k nim patří např. znalosti jazyků, různé formy kontaktů či práce v zahraničí, užívání e-mailu, konferencí apod.). Jednak je tento index významně spjat s diferenciací mládeže, jednak ukazuje významné vazby na hodnoty, které jsou v rozporu s převažujícím trendem vývoje hodnotových orientací mládeže jako celku. Index evropeizace totiž výrazně roste s růstem významu hodnoty životního prostředí, odpovědnosti za druhé, kvality života, sebezdokonalování, mezilidských vztahů, duchovních podnětů a aktivit atd.

Co se týká indexu komputelizace (sleduje vybavení a různé formy využívání informační technologie), nejsou souvislosti s hodnotami tak zřetelné. Je tu zřejmě výrazná „subkultura“ počítačových „fundamentalistů“ (v krajní hodnotě indexu blížící se hodnotě 5) a určitých skupin mládeže v současné době svázaných spíše s výraznou orientací na sebe, na preferenci tržních mechanismů, kariéru. Skupina významných uživatelů (index komputelizace kolem hodnoty 4) si ale zachovává přirozený odstup a jejich hodnoty nejsou na počítačích tak „závislé“. Je užitečné nahlédnout i do 9. kapitoly, v níž se autoři široce zabývají diferencovanými vztahy mládeže k informačním technologiím.

2. a 3. kapitola se zabývá postoji mládeže, a to k národnostním, etnickým skupi-

nám, dále pak k některým vybraným mládežnickým subkulturám (skinheadům, punkeřům, anarchistům). I zde podle mého názoru platí, že by bylo užitečné odkázat i na řadu dalších výzkumů, které se touto problematikou zabývaly. Naopak přínosem autorů je v relaci k rozsahu publikace poměrně rozsáhlý zájem o vztah mládeže k náboženství a k jeho směrům. Poukazují na to, že mládež je jednak významným nositelem sekularizačních tendencí, jednak se právě především mezi mládeží formuje nová spiritualita. Poměrně jednoduše je pojata problematika vztahů k společensko-politickým ideovým směrům. Je totiž ponecháno na tázaném, jak vymezí a odliší takové směry, jako je liberalismus, socialismus, konzervatismus, marxismus. Přesto se zde ukazuje jak zřejmá diferenciace podle věku nejen v rámci celku populace, ale i uvnitř mládeže samé, tak i jistý ústup od tradičních ideologií vůbec.

Zajímavá je 4. kapitola věnovaná české a evropské identitě a evropské integraci z pohledu mládeže. První části jsou věnovány dějinnému povědomí (nejdůležitější osobnost, období, postoj k dělení Československa) a jeho změnám mezi rokem 1992 a 2001. Škoda je, že se při interpretaci výsledků autoři více nezamysleli i nad úrovní současných znalostí dějepisu (především pak nejnovějších dějin) a postoji k jeho výuce ve vztahu k významu, který je dějinám přikládán. V další části je pozornost věnována otázce vlastenectví, hodnocení významu národa. Druhou stranou mince jsou pak postoje k EU a evropské integraci. V obou případech užívají autoři k postižení poměrně obsáhlých baterií výroků ohodnocených na 5stupňové škále. Docházejí k významnému závěru, že vlastenectví ani mezi mládeží není pokládáno za něco překonaného a současně že vlastenectví a evropanství nestojí proti sobě, ale naopak se vzájemně doplňují. V Sakově terminologii tak v současnosti proces sociálního zrání obsahuje proces osvojování sociálního prostoru – od rodiny, přes místní komunitu, region, národ až k evropské identitě. Poslední část je pak věnována významnému fakto-

ru tohoto zrání, a to osvojení si přiměřených jazykových znalostí.

5.–8. kapitola se zabývá již tradičními tématy pro výzkumy mládeže. Radíme k nim především problematiku trávení mimopracovní doby a především volného času mládeže, která v mnohém také navazuje na poznatky a data uváděná již v Proměnách. Zajímavá je tu typologie orientací trávení volného času. Informativně poněkud chudší je kapitola věnovaná participaci mládeže na řízení, přesto je tu postižena významná skutečnost, a to nízká participace na veřejném a politickém životě a současně rostoucí angažmá na řídicích funkcích v profesním a ekonomickém životě. Mezi tradičními tématy v publikaci o mládeži žel nemůže v současnosti chybět kapitola o drogových závislostech (včetně alkoholismu a tabakismu), která konstatuje růst těchto závislostí a hypoteticky naznačuje možnost prohlubování dopadů této skutečnosti na další vývoj a potenciál společnosti. Kapitola o médiích navazuje v řadě aspektů na analýzu hodnot a volného času mládeže, zaměřuje se pak podrobněji na problematiku sledování televize a četby, stručně se dotýká i posluchu rozhlasu. Autoři zde shromažďují řadu nejnovějších poznatků, často kritických, poukazujících na pokles frekvence čtenářství, rostoucí úlohu televize a spíše její problematickou úlohu ve formování hodnot a vědomí mládeže. Výzkumy se zaměřují na zajímavá témata, jakými jsou např. očekávání mladých od TV, oblíbenost pořadů, hodnocení objektivnosti, pravdivosti a nestrannosti i rozporného působení TV (rozpor kritického hodnocení působení některých stanic a fakt jejich sledování). Z interpretací je znát zřetelné zaujetí problémem, které se promítá i do některých hodnocení (např. jednotlivých TV stanic). Ve všech případech autoři upozorňují i na rostoucí diferencovanost mládeže samé (především podle hlediska vzdělání) obrazy se v jejím volném čase i vztahu k médiím.

I autoři sami vidí svůj největší přínos ve zkoumání využití a dopadů takových médií, jakými jsou PC a Internet. Jejich zájem se projevuje nejen četnými odkazy ve výkladu

předchozích témat, ale i tím, že této problematice věnují de facto dvě samostatné kapitoly. Jedna se zabývá komputizací společnosti – tedy především mládeže. Empirickými údaji o disponibilitě PC, přístupu k internetu, využívání moderních forem komunikace apod. autoři dokladují vznik tzv. digitální sociability, kdy v digitálním prostoru se vyvíjí nová společenství fungující na bázi nových forem komunikace, které překračují hranice států a národů a vytvářejí nové sociální normy jednání. K těmto otázkám se autoři vrací v poslední kapitole, v níž rozvíjejí koncept digitalizace životního pole mládeže, který uvozují odkazem na pojetí kyberkultury a argumentují údaji o mediálních aktivitách mládeže, daty a hypotézami o jejich rozporných dopadech. Mluví o rozšiřování životního pole v jeho složkách, ale současně o redukci vitálních složek ve prospěch virtuálních, o široké nabídce informací a nových forem komunikace, participace a sdružování a současně o hrozících negativních jevech, jakými mohou být prohlubující se sociální diferenciace, nové podoby a zdroje dominance a závislosti, izolace, nové formy manipulace, kolektivní hloupost virtuálního světa. V každém případě kniha navozuje vysokou potřebu orientovat budoucí výzkum mládeže (ale i sociologie výchovy, médií a dalších sociologických disciplín) k těmto tématům.

Empiricky zakotvený výklad představuje i kapitola, která se věnuje problematice velmi závažné, a to sociálně ekonomickému postavení mládeže a jeho reflexi mládeží samotnou. Těžiště spočívá v problematice zaměstnání. Ukazuje se i v této oblasti jasná diferenciace mládeže. Zajímavá jsou tu ekonomická očekávání a představy o perspektivách, budoucím uplatnění, podnikání ad. Z kapitoly je celkem zřejmé, že přece jen sociálně ekonomická problematika nepatří u autorů k jejich centrálním. Pravděpodobně v práci, která by nebyla zaměřena především na analýzu vlastních dat, by těmto otázkám mohla být věnována širší a hlubší pozornost.

Metodologicky se celku práce výrazně vymyká kapitola věnovaná životním cílům, pro-

blémům a drahám. Tato část, k jejímuž autorství se hlásí P. Sak sám, zřejmě může vyvolat řadu diskusí a polemik obecnější povahy. Vedle teoretického vymezení dále užívaných pojmů (sociologický koncept „životního scénáře“, životních drah atd.) tato kapitola zahrnuje empirické údaje, jak vidí své životní problémy a životní cíle mladí lidé. Celý výklad těchto problémů je zakomponován do vlastního výrazně angažovaného sociálně-politologického rozboru makrosociálních procesů, které vytvářely sociální, politický, ekonomický a duchovní prostor, v němž se mládež (i v mezigeneračním srovnání mládež 60. let) formovala.

I přes možný nesouhlas s některými závody a hodnotícími soudy je celkově recenzovaná práce cenným zdrojem materiálů, o které se mohou opřít badatelé v oblasti sociologie výchovy a mládeže i učitelé i pracovníci s mládeží. Přináší i řadu zajímavých informací a inspirací pro rozvíjející se výzkum v oblasti moderních médií.

Radomír Havlík

Haldis Haukanes: Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova

Praha, Sociologické nakladatelství 2004, 187 s.

Nestává se příliš často, aby významná západní společenskovední studie vyšla dříve česky než v nějakém ze světových jazyků, a to ani v případě, pojednává-li o české revoluční transformaci; například monografie L. Holého, M. Myanta, M. Orensteina, J. Terry, mají-li vůbec české verze, prvně vyšly v angličtině. Tím spíše lze ocenit počín Sociologického nakladatelství, které vydalo upravenou disertační práci norské sociální antropoložky, založenou na terénním výzkumu na českém (tzv. Lipina) a moravském (Štíbořice) venkově v letech 1990–1995. Její autorka přitom byla ve vskutku záviděníhodné situaci – do Československa přijela v říjnu 1989, aby studovala socialistickou vesnici, a lapidárně řečeno „o několik měsíců později už socia-

listická vesnice jako objekt studia neexistovala" (s. 9), čímž se jí naskytlo naprosto netušené výzkumné pole v podobě venkovské transformace, přímo zvoucí k (participativnímu) pozorování a analýze. Tím spíše, že zvolená výzkumná perspektiva, související především s komunitárními studiemi, ve střední a východní Evropě (a zejména u nás) nejen nemá příliš bohatou tradici, ale ani v současnosti nebyla podstatněji rozvíjena. Mezi nemnohé výjimky lze zařadit především Kabeleho a Kandertův výzkum moravského tzv. Filipova, jehož shrnutí bylo publikováno až na podzim 2004, a nepříliš šťastně započatý Skalníkuv, Šalandův a Šubrtův opakovaný výzkum Dolní Rovně na Pardubicku (cf. moji recenzi, jež vyjde v časopise *Lidé města/Urban People* 15/2004); na rozdíl od těchto projektů Haukanes důsledně uplatnila sociálně-antropologickou metodu výzkumu.

Detailní znalost prostředí autorce umožnila vycházet z fenomenologické analýzy diskurzu. Z toho, jak se slova a jejich prostřednictvím prezentované ideje a sociální jednání stávají symboly, které (v komunitu) spojují, ale také vylučují, ať už jde o představy o transformaci venkova (s. 33–53), chápání minulosti s partikulárně významnou analýzou její pololidové písemné reflexe a vlivu na osobní/lokální identitu (s. 55–83), nebo o polistopadovou dynamiku sociálního života a participace, respektive jejího snižování vinou vzrůstu ekonomických nerovností (s. 85–110). To se netýkalo jen pracovních aktivit, diverzifikujících se jak v důsledku nových možností (podnikání, práce v zahraničí), tak především neradostné situace v zemědělském sektoru (odstranění státních dotací, tunelování družstev, nízká míra podpory soukromého podnikání), ale snad především aktivit volného času, někdy i organizovaných (požární sbory, myslivecká sdružení, sportovní organizace). Jejich důležitost pro fungování českého venkova nelze popřít a mnohdy se přímo stává, že lokální politici či podnikatelé svou kariéru zahajují „v požárním sboru a v hospodě" (s. 103). Stejně tak je významné zjištění, že nositeli tohoto komunitního étosu jsou především sezda-

ní partneři středního věku, v rámci jeho formálně-organizovaných podob stále ještě častěji muži (s. 96), přičemž jeho význam při vytváření osobní identity – jak autorka soudí v polemice s G. Marcusem – v (post)moderním světě spíše stoupá (s. 173). Dodal bych, že obvykle nesejde na tom, že zmiňované organizace často mají svůj původ ještě v období „starého mocnářství", důležitější je, jakou proměnou prošly v období komunismu, protože ta trvá v podstatě dodnes. To se může projevat kupříkladu „vyžadováním" dotací, způsobem vedení a shromažďování, stejně jako sociálně-integračním tlakem nebo naopak marginalizací nečlenů. V této souvislosti je třeba zvážit například i autorčinu eufemistickou interpretaci negativní reflexe polistopadových změn na venkově, podle níž „mnoho ... patří ke standardním způsobům reptání na transformaci obecně a na politiky obzvlášť ... [a dále chtějí], aby cizinec viděl ‚zaostalost' země, aby vznikla situace společného sdílení" (s. 44). Po mém soudu je totiž reálnější pohled P. Skalníka (jenž Haukanes zná), že postkomunističtí venkované „jakoby milovali spíše nízké ceny než politické hodnoty" (P. Skalník: „Socialism Is Dead' and Very Much Alive in Slovakia. Political Inertia in a Tatra Village". Pp. 218–226 in Chris M. Hann /ed./: *Socialism. Ideals, Ideologies and Local Practice*. Routledge, London, s. 223).

Podobně důležitou kontinuitu představuje situace v zemědělství, tvořícím na venkově ne-li již hlavní, tedy alespoň svrchovaně důležitý zdroj obživy, pracovních příležitostí i socioekonomického statutu; autorka si přitom zcela správně všímá nejen „průmyslového" zemědělství v podobě JZD, státních statků a jejich polistopadových změn, ale také drobného hospodaření pro osobní spotřebu či prodej (s. 111–144). Na základě srovnání se zemědělstvím v západní Evropě může tvrdit, že družstevnictví v komunistickém období představovalo sílu modernizačních změn, což vedlo (spolu se štedrými dotacemi, nejrozličnějšími výhodami a pocitem jistoty) k jeho pozitivní recepci, byť to na druhou stranu likvidovalo osobní vztah k půdě, tak-

že polistopadové změny jsou v této souvislosti hodnoceny silně negativně. Naproti tomu záhumenkové hospodářství podle Haukanes udržovalo kontinuitu s předúnorovým venkovem, protože utvářelo vztah lidí k práci a jejich osobní identitu, což zřejmě platí i pro nejmladší generaci (s. 142). Také v tomto bodě se ovšem s autorkou poněkud rozcháším, protože vzhledem k závislosti domácího hospodářství na družstevní pomoci (nebo i rozkrádání) bych v tom viděl spíš rub kolektivizace, snahu o maximalizaci osobního zisku na úkor celku, což se po roce 1989 projevuje i „házením klacků pod nohy“ privatním rolníkům (příklady na s. 150–152, 160). Tradice selství, sociologicky uchopená například A. Bláhou (I. A. Bláha: *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*. Orbis, Praha 1925, s. 89–194), se totiž po mém soudu v období vlády komunistického režimu (téměř) vytratila, aniž by na ní bylo lze navázat; například někdejší vztah k půdě, prezentovaný v rámci výzkumu H. Haukanes *case study* paní Františky (s. 157–159, 170), se již nepodařilo obnovit. Nezávisle na restitucích je proto transformace českého zemědělství po roce 1989 leccíms, jen ne (jakoli částečným) návratem k situaci před Únorem; aforisticky řečeno, máme „zemědělce“, jak říkal A. Novotný, ale skoro žádné rolníky.

Přes veškerou příbuznost kvalitativní sociologie a sociální antropologie je třeba zdůraznit, že nehledě na shodné výzkumné pole jsou perspektivy obou oborů v mnoha ohledech přímo protikladné (cf. Z. R. Nešpor – M. Jakoubek: „Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi.“ *Český lid* 91 (1): s. 53–79), což má své výhody i některé nedostatky. Terénní stacionární výzkum H. Haukanes na jednu stranu umožnil vskutku hluboký průnik do kognitivních, mentálních a behaviorálních vzorců našich venkovanů, vedoucí kupříkladu ke zdůraznění historické kontinuity, v některých případech i s předkomunistickým obdobím (s. 30–31, 142–144, 161–162), stejně jako k poznání jejich implicitního odmítání (raně)transformační rétoriky a ideologie (s. 48–52, 59–62). Jako příliš zjednodušující se v tomto světle ukáza-

ly i představy některých sociologů o důsledném oddělení veřejné a rodinné sféry v období vlády komunistického režimu, respektive o jeho pozdějších proměnách, protože alespoň na venkově „pracovní výkonnost, odborná způsobilost a status byly pro vytváření kontinuity lidských životů velice důležité. Ještě důležitější byly pro utváření základu důstojnosti a sebeúcty lidí“ (s. 169), zatímco kupříkladu někdejší členství v KSČ není prakticky vůbec považováno za problematické. Řada takovýchto poznatků, přinášných studií H. Haukanes, *ipso facto* musí zásadním způsobem proměnit některé naše zažitě představy a přímo otevřít nové směry výzkumu – pokud si to ovšem „necháme líbit“.

Přes veškerou akribii norské badatelky totiž lze její práci poměrně snadno kritizovat třeba už proto, že mnohdy nezná patřičné historicko-institucionální souvislosti (např. na s. 24 udává vysokou míru diverzifikace pozemkového vlastnictví už v období nástupu komunistického režimu, avšak zapomíná, že ta byla důsledkem prvorepublikové pozemkové reformy; na s. 112 hovoří o zrušení nevolnictví, ale má na mysli robotní povinnost, v té době ostatně už z většiny reluiovaná), nebo pro až příliš shovívavé hodnocení některých starších domácích výzkumů, protože je zná jen z „druhé ruky“ (s. 21–22). Hlavně by jí však mohla být vytčena nedostatečná práce s daty; v knize jakoby prezentovala jen svojí reflexi českého prostředí, místy doplněnou citáty respondentů, případovými studii či deskripcí partikularit. V českých zemích se totiž v 90. letech 20. století rozhořel iracionální spor mezi (většinovými) kvantitativními sociology, prezentujícími výstupy své práce namnoze jen v podobě „komentovaných tabulek a grafů“, a vůči nim kritickou skupinou sociologů kvalitativních, orientovaných hlavně metodicky, biograficky a reflexivně, přičemž druhý proud si jaksi uzurpoval právo na (správnou) interpretaci „nečíselných“ dat a v polemice s prvním se pokusil uhájit jejich „tvrdość“ prostřednictvím aplikace některých formálních pravidel jejich analýzy a prezentace. Nechci na tomto místě tvrdit, že to není správné, avšak rozhodně